

DÜRZİLİĞİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

Aytekin ŞENZEBEK*

Öz

Görüşlerin ilk ortaya çıktığı dönem olması sebebiyle teşekkül süreçleri bütün fırkalar için önemlidir. Ancak Dürzilik, Nusayrilik, İsmaililik gibi sırrılığı (gizliliği) temel inanç haline getiren fırkalar için bu dönem daha da önem arz etmektedir. Bu fırkalar öğretileri gereği kurucuları tarafından yazılmış olan eserleri ağıyardan (fırka dışı kişilerden) gizlemeyi temel akidevi bir esas haline getirmeleri sebebiyle gerek inanç ve gerekse tarihsel süreçleriyle ilgili bilgiler çoğunlukla halk arasında dolaşan dedikodulardan ibarettir. Bu noktada fırkanın ayırıcı akidelerinin açıkça ilan edildiği ilk dönemin detaylıca incelenmesi ilerleyen süreçlerde koyu bir gizliliğe bürünen bu fırkaların temel akideleri ve bu akidelerin tarihsel süreç içerisinde geçirdikleri değişimlerin daha net bir şekilde ortaya konulması açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu çerçevede araştırmamızda, günümüzde başta Orta Doğu ülkeleri olmak üzere Avrupa, Latin Amerika, ABD gibi ülkelerde varlıklarını devam ettiren ve sırrılık prensibi büyük oranda muhafaza eden Dürzi fırkasının teşekkül süreci ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Dürzilik, doğuş.

Abstract

The Formation Process of Druze

Due to the emergence of the first semester of opinion formation process is important for all sects. However, Druze, Nusayriya this period Ismaelite for privacy as a fundamental belief that sects are even more important. Doctrinal the basic information about these sects to hide from others, which works written by the founders should make a basis of faith and doctrine needed both because of the historical process usually consists of gossip circulating among the people. At this point, quite it is important in terms of set out more clearly, clearly be examined in detail in the first period was proclaimed the basic doctrines of these sects wrapped in a dark privacy in the subsequent process and the changes undergone in the historical process of the tenets of the sect's distinctive tenets. In this context our research today, especially Middle Eastern countries, including Europe, Latin America, and countries like USA sırrılık principle survived in the process of formation of the Druze sect that maintains a large extent will be examined in detail.

Keywords: Druze, formation of Druze

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, senzeybek4@hotmail.com.

GiriŐ

Dürzilik, İsmaililik, Nusayrilik gibi sırrılığı (gizliliği) esas alan fırkaların teşekkül süreçlerini net bir Şekilde ortaya koymak oldukça güçtür. Bunun en önemli nedeni, adı geĀen fırkaların gerek inanĀ gerekse ortaya ĀıkıŐlarını ve tarihsel geliŐim süreçlerini aydınlatacak eserleri ağyardan (fırka mensubu olmayanlardan) gizlemeleridir. Dolayısıyla bu fırkalarla ilgili yegane kaynak konumunda olan eserler, diğer fırka mensupları tarafından yazılan literatürdür. Ancak bu literatürün, adı geĀen fırkaların temel kaynaklarına dayandırılması, nakledilen rivayetlerin büyük oranda kulaktan duyma Őifahi veriler olması, yazarlarının itikadi, mezhepsel ve siyasal önyargılara sahip olma ihtimalleri, sıhhatli bilgilerin elde edilmesinin önündeki en büyük engellerdir. Sömürgeciliğin başladığı on dokuzuncu yüzyıldan itibaren sırrılığı benimseyen bu fırkaların kaynak eserlerinin farklı saiklerle kütüphanelerde görülmeye baŐlanması ve araŐtırmacıların hizmetine sunulması bu sorunun büyük oranda ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Dürziliğin teşekkül süreci üzerine yaptığımız bu araŐtırmada metot olarak, fırkanın ana kaynaklarıyla başta döneme en yakın tarihte kaleme alınmış eserler olmak üzere diğer fırka mensupları tarafından yazılan literatürü karŐılaŐtırmalı olarak incelemeyi esas aldık.

Araştırmamızda öncelikle Dürzi akidesinin odak noktasını oluşturan el-Hakim bi-Emrillah'ın hayatı ve karakter özellikleri ele alınacak; ardından fırkanın ortaya Āıktığı ilk dönemlerde yaŐanan gerek iĀ gerekse dıŐ mücadeleler incelenecektir.

el-Hakim bi-Emrillah

Fatımi Devleti'nin VI. halifesi olan el-Hakim bi-Emrillah, Dürzi tevhidi akidede cismani alemin yaratılmasından itibaren Tanrı'nın tecelli ettiği 72. nasuti suret (insan bedeni) olarak kabul edilmektedir. Bu inanĀ, Dürziliğin diğer öğretilerinin etrafında Şekillendiği temel bir akidedir. Bu sebeple el-Hakim bi-Emrillah'ın hayatı, kiŐili-

ği ve saltanat döneminde meydana gelen siyasi hadiselerin iyi tetkik edilmesi, fırkanın ortaya çıkış sebebi ve Dürzî akidesinin şekilleniş biçiminin daha iyi anlaşılmasında önemli bir yer tutmaktadır.

el-Hakim bi-Emrillah, 23 Rabiü'l-Evvel 375 / 15 Ağustos 985 senesinde Kahire'deki hilafet sarayında dünyaya geldi.¹ Babası el-Aziz Billah'ın 386/996 Ramazan ayında Halep Hamdanileri ve Bizans'ın ortak ordularına karşı yeni bir sefere giriştiği sırada Suriye'nin Bilbis şehrinde vefat etmesi üzerine aynı tarihte ve aynı yerde² "imam" ünvanı ile hilafet makamına getirildi ve kendisine biat edildi. Babasının vasiyeti gereği "el-Hâkim bi-Emrillah" lakabını aldı ki bu lakap el-Hâkim'in en çok sevdiği lakaptır. el-Hâkim bi-Emrillah halife olduğu zaman henüz 11,5 yaşındaydı.³

Bütün tarih kaynaklarında ve Fatımi Devleti kayıtlarında el-Hakim bi-Emrillah'ın VI. Fatımi Halifesi olduğu kesin bir şekilde bildirilmesine rağmen Dürziler, Fatımi devletinin kurucusu ve ilk halifesi olan Ubeydullah el-Mehdi'yi Fâtımî halifelerinin soy kütüğünden çıkartarak el-Hâkim'in "beşinci Fâtımî halifesi" olduğunu iddia ederler.⁴ Fırka mensupları, Ubeydullah'ın gerçekte İsmaili mestur imamlarının üçüncüsü olan Abdullah er-Radi'nin hucceti olduğunu, imamın ölmeden önce oğlu el-Kâim bi-Emrillah'ın vasiliğine Ubeydullah el-Mehdi'yi atadığını ancak onun kendi çocukları adına davette bulunduğunu; Ubeydullah'ın bütün çocuklarının ve-

¹ Bkz. el-Makrîzî, Takiyyü'd-Din Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Kahire tsz., 2/285.

² Bkz. el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, 2/275.

³ Bkz. İbn Kesir, İmadü'd-Din Ebi'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, Kahire 1966, 11/ 320; İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdilkerim, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1966, 9/116, 118; el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, 2/275; İbn Hallikân, Ebu Abbas Şemseddin Ahmed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, thk: İhsan Abbas, Beyrut trz., 5/292; İbn Tağrıberdi, Cemalüddin Ebi'l-Mehasin Yusuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire 1970, 4/176; Abü'l-Farac, Gregory (el-Bâr Hebraeus), *Abü'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I/275-276.

⁴ Bkz. Talî, Emin Muhammed, *Aslü'l-Muvahhidîn ed-Dürüz ve Usûlühüm*, Beyrut 1961, s. 46.

fat etmesi sebebiyle hilafetin yeniden el-Kâim bi-Emrillah'ın eline geçtiğini ileri sürerler.⁵ Bu yönüyle Dürzi düşüncesinde Ubeydullah el-Mehdi, kesin bir şekilde, Fâtımî halife ve imam zincirinin dışına atılmakta, el-Kâim bi-Emrillah Fâtımîlerin ilk halifesi olarak kabul edilmektedir. Bunun sonucu olarak da Dürziler nazarında el-Hâkim bi-Emrillah "beşinci Fâtımî Halifesi" konumundadır.

el-Hakim bi-Emrillah'ın hilafet müddeti, uygulamaları yönüyle birbirinden farklı dört döneme ayrılır: 1- Vesayet altında bulunduğu ilk devre (386-390/996-1000) 2- 390-395/1000-1005 arasındaki ikinci devre 3- 396-400/1005-1010 arasındaki üçüncü devre. 4- 401-411/1011-1021 yılları arasındaki dördüncü devre.⁶

386-390/996-1000 arası vesayet altında bulunduğu ilk devrede el-Hakim bi-Emrillah'ın, siyaseten herhangi bir etkisi olmamasına rağmen Dürzi akidesinin ortaya çıkışındaki en önemli amil olan karakter yapısının şekillendiği bir zaman dilimi olması açısından önemlidir.

el-Hakim bi-Emrillah'ın çocuk yaşta halife olması, devlet yönetiminde etkinlik kurmak isteyen zümrelerin iktidar mücadelelerini de beraberinde getirmiştir. Özellikle ordunun temelini oluşturan el-Meğaribe ve el-Meşarika⁷ zümreleri arasındaki mücadelelerin yansımaları, karakteri yeni şekillenmeye başlayan el-Hakim'in kişiliği üzerinde etkili olmuştur. el-Aziz Billah döneminde, ordu içerisindeki

⁵ Bkz. Tali', *a.g.e.*, s. 37-38.

⁶ Bkz. Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Ġarb*, Kahire 1981, s. 165; Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi ve'l-İctimai*, Kahire 1962, 3/ 153-154.

⁷ el-Meşarika grubu el-Hakim bi-Emrillah'ın babası el-Aziz Billah döneminde, Fâtımî ordusunun belkemiğini oluşturan Berberilerin ve özellikle de Kutamelilerin etkinliğini azaltmak, aynı zamanda doğuya yayılmayı kolaylaştırmak amacıyla Fâtımî ordusuna yerleştirilen Türk ve Deylemilerden oluşan gruptur. el-Meğaribe ise Berberilerden ve Kutamelilerden oluşmaktaydı. Fatimi ordusundaki el-Meğaribe ve el-Meşarika grupları hakkında detaylı bilgi için Bkz. Resâilü'l-Hikme, *es-Siretü'l-Müstakime*, Lübnan 1986, 12/126; Mâcid, Abdü'l-Mün'im, *el-Hâkim bi-Emrillah el-Halîfetü'l-Müfterâ Aleyh*, Kahire 1982, s. 28-29; İbn Zâfir, Cemalü'd-Din Ali, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkati'a*, thk. Andoria Ferre, Kahire 1972, s. 43.

gücünü önemli ölçüde kaybeden İbn Ammar liderliğindeki el-Meğaribe gurubunun, el-Hakim'in hilafetinin ilk yıllarında meydana gelen iktidar boşluğundan faydalanarak devlet yönetiminde belli edimimler elde etmesi, Türklerin ağırlıkta olduğu el-Meşarika gurubu tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu mücadelede karşı tarafı temsil eden Bercevan'a destek vermelerine sebep olmuştur. Bir yıl devam eden mücadelelerde Bercevan liderliğindeki el-Meşarika gurubu başarılı olmuş ve 387/997 yılı ortalarında İbn Ammar Kahire'yi terk etmek zorunda kalmıştır.⁸

İbn Ammar'ın ülkeyi terk etmesiyle birlikte devletin fiili hakimiyetini ele geçiren Bercevan'ın el-Hakim bi-Emrillah'a karşı olan tavırlarında önemli değişiklikler meydana gelmiş, adeta halifenin hapis hayatı yaşamasına sebep olmuştur. Örneğin Bercevan, el-Hâkim'in ata binmesine, hediyeler dağıtmasına kısıtlamalar getirmiş, ona "kertenkele" diye hitap ederek aşağılamaya başlamıştır.⁹ Bercevan'ın bu uygulamaları ve aşağılamaları el-Hakim bi-Emrillah'ın psikolojisini olumsuz manada etkilemiştir.

390-395/1000-1005 arasındaki ikinci devrede ise el-Hakim bi-Emrillah reşit olmuş ve hilafet makamını fiili olarak da ele geçirmiştir.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 9/119; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitabü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Beyrut 1971, 4/56-57; en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1992, 28/169-174; el-Makrizî, Takiyyü'd-Din Ahmed b. Ali, *İtti'âzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fatmiyyine'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996, 2/8-14; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 9/120; el-Antâki, Yahya b. Said b. Yahya, *Târîhu'l-Antâki el-Ma'rûf bi-Silati Târîhi Ütiâ*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûri, Trablus 1990, s. 238-239; Daffary, Farhad, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 187; De Sacy, Silvestre, *Exposé De La Religion Des Druzes*, Paris 1838, 1/CCLXXXVI-CCLXXXVIII; Özaydın, Abdülkerim, "Bercevan", *DİA*, İstanbul 1992, 5/483, *DİA*, 5/483.

⁹ Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1/277; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/25-26; İbnü'l-Kalanîsi, Ebu Ya'la Hamza b. Esed ed-Dimeşki, *Zeylû Târîhi Dimeşk*, thk. H. F. Amedroz, Leiden 1908, s. 55-56; İbn Hallikân, *a.g.e.*, 1/270-271; en-Nüveyri, *a.g.e.*, 28/174-176; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 9/122; İbn İyâs el-Hanefî, Muhammed b. Ahmed, *Bedâiu'z-Zuhûr fi Vekâi'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafa, Kahire 1982, 1 (I. Kısım)/197; Özaydın, *a.g.m.*, *DİA*, 5/483.

tir. İlk uygulamaları ise Bercevan ve Kahire'yi terk eden İbn Ammar'ı yakalatarak öldürtmek olmuştur. Ancak el-Hakim bu kadarla da yetinmemiş otoritesini tam manasıyla tesis edebilmek için Kadi'l-Kudat'ın (Baş Kadı) da aralarında bulunduğu pek çok üst düzey devlet yöneticisini öldürtmüştür.¹⁰

el-Hakim bi-Emrillah'ın hayatının bu döneminde İsmaili akideye sıkı sıkıya bağlı olduğu ve zımmilerle Sünnilere karşı baskıcı bir tutum sergilediği görülmektedir. Bu çerçevede İsmaili düşünceyi yayacak dai yetiştirmek, fırkanın akidevi ve hukuki görüşlerini temellendirmek ve Abbasilerin Bağdat'ta kurduğu Beytül-Hikme ile rekabet edebilmek amacıyla 395/1004 yılında Kahire'de Dâru'l-Hikme adını verdiği bir ilim ve kültür merkezi kurmuştur. el-Makrizî'nin İslâm ülkelerinde büyüklük ve zenginlik bakımından bir benzerinin bulunmadığını söylediği kütüphanede başlangıçta 1.000.000 olan kitap sayısı el-Hakim bi-Emrillah'ın köşklerden ve saray kütüphanesinden toplayarak bağışladığı eserlerle 1.600.000 ulaşmıştır. Her bilim dalından derslerin verildiği bu merkezde el-Mecalisül-Hikme adıyla ilmi oturumların düzenlendiği ve bu oturumlara el-Hakim'in bizzat katıldığı da rivayet edilmektedir.¹¹

İsmaili akidenin gelişimi için bu derece çaba sarf eden el-Hakim bi-Emrillah, zımmilere ve Sünnilere gün geçtikçe artan bir baskı uygulamıştır. Önce Hıristiyan katiplerin tümünü görevden almış, ardından Melki Rumlarını Kahire'de oturdukları mahalleden çıkarmış, burada bulunan evleri ve iki kiliseyi yıkarak yerine büyük bir cami inşa etmiştir.¹² 395/1005 yılına gelindiğinde baskılarını daha

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Bkz. el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, 2/286; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 252; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/25, 46, 50.

¹¹ Bkz. el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, 1/445, 458-460; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/56; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 258; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 4/222; Hitti, Philip K, *History of the Arabs from the Earliest Times to Present*, New York 1968, s. 628; Mez, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi'l-Hicri ev Asri'n-Nehda fi'l-İslâm*, Arapçaya çev. Muhammed Abdülhadi Ebû Ride, Kahire 1957, 1/313-314; Zeydan, Corci, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmi*, Beyrut 1967, 3/230; Kaya, Mahmut, "Darülhikme", *DİA*, İstanbul 1993, 8/537.

¹² Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 252-253.

da arttıran el-Hakim bi-Emrillah, bütün mescitlere, cadde ve sokaklara Ashab-ı Kirâm'a karşı hakaret dolu sözler yazdırmış¹³; öğle ezanının saat yedide, ikinci ezanının da saat dokuzda okunmasını emretmiştir.¹⁴ Aynı yıl Hıristiyan ve Yahudilerin zünnar bağlamaları ve farklı elbiseler giymeleri yönünde bir sicil çıkartmış; bu sicilde Yahudilerin siyah imame takmalarını, Müslümanlarla aynı gemiye binmemelerini, Müslüman hizmetçiler çalıştırmamalarını, Müslümanların eşeklerine binmemelerini, onlarla birlikte aynı hamama girmemelerini emretmiş ve onlar için özel hamamlar yaptırmıştır.¹⁵

396-400/1005-1010 yılları arasındaki üçüncü devrede el-Hâkim bi-Emrillah'ın Sünnilere karşı taassup politikasını değiştirdiği dikkat çekmektedir. Daha önce duvarlara ve mescitlere yazdırdığı sahabeye karşı çirkin sözler içeren yazıları sildirmiş; kılınması yasaklanmış olan teravih namazının yeniden kılınmasına izin vermiştir.¹⁶ Halifede Sünnilere karşı oluşan bu değişimin iki önemli sebebi bulunmaktadır: 1- Ebû Rekve isyanı 2- 398-401/1007-1011 yılları arasında üç yıl boyunca Nil nehrinin suyunun azalması neticesinde halkın güç duruma düşmesi.¹⁷ Ebû Rekve olayında Sünni tebanın kendisine karşı rakibinin yanında yer alması; Nil nehrinin suyunun azalmasıyla birlikte kendilerine karşı olan uygulamalardan rahatsız olan Sünni halkın isyan etme ihtimali el-Hâkim'i taassup politikasını terk etmeye zorlamış görünmektedir. Graefe'nin de belirttiği gibi el-Hâkim bu hususta o kadar ileri gitmiştir ki münhasıran İsmaili

¹³ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, 5/293; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 4/176; İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Fellâh Abdilhayy, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut 1979, 3/193; ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Iber fî Haberî men Ğaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1985, 2/219; ez-Zehebî, Şemsüddin Ebi Abdillâh, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 215; el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, 2/282.

¹⁴ Bkz. el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/53.

¹⁵ Bkz. el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/53; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 4/177; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/193.

¹⁶ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 268; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/69; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 4/177.

¹⁷ Bkz. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, s. 166; Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, 3/153; Daftary, *a.g.e.*, s. 190.

mezhebi ile ilgili ibadetleri ilga ederek sarahaten Sünniliğe geçmiştir.¹⁸

Bu dönemde Sünnilere karşı baskı politikasını değiştiren el-Hakim bi-Emrillah, Yahudi ve Hıristiyanlara uyguladığı baskıyı daha da arttırmıştır. 397/1006-7 senesinde Kudüs ve diğer yerlerde Paskalya kutlamasını; 398/1008 senesinde de Hıristiyanların zeytin bayramında kilise süslemelerini yasaklamıştır. Aynı yıl yayınladığı bir sicil ile kiliselerin vakıflarına ve mallarına el konulduğunu bildirmiştir.¹⁹ Bu dönemde pek çok kilise ve manastır yıktıran El-Hakim bi-Emrillah'ın Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olarak kabul edilip kutsanan Kıyamet Kilisesinin yıkılması ve içerisindeki eşyaların yağmalanması yönündeki emri büyük bir tepkiye sebep olmuştur.²⁰

401-411/1011-1021 seneleri arasındaki dördüncü devrede el-Hâkim'in politikalarının daha tutarsız ve değişken bir görünüm arz ettiği, aklının çok daha karışık bir halde olduğu görülmektedir.²¹ Graefe'nin de belirttiği üzere, el-Hâkim'in bundan önceki devrelerde Şii ve Sünni topluma karşı uygulamalarının saikleri hakkında bir tahminde bulunulabiliyordu. Ancak bu son devredeki uygulamalarının saiklerini tespit etmek imkânsızdır. Çünkü halife değişken emirnameleri ile bazen İsmaililiğe bazen de Sünniliğe temayül göstermekteydi. Ancak halifenin son yılları hariç bu devirde de Hıristiyan ve Yahudilere karşı takındığı sert tavırlar ve hangi mezhepten

¹⁸ Bkz. Graefe, E., "Hakim bi-Emrillah", *İA*, İstanbul 1987, s. 104.

¹⁹ Bkz. el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/71; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 276; Canard, M., "Al-Hâkim bi-Amr Allah", *EI*, Leiden 1986, 3/77.

²⁰ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 279-280; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/74-75; İbnü'l-İbrî, Goregorius Ebü'l-Ferec b. Ahrun, *Tarihu Muhtasaru'd-Düvel*, Beyrut 1986, s. 180; Abü'l-Farac, *a.g.e.*, I/279; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 212; İbn Kesir, *a.g.e.*, 12/9; ez-Zehebî, *el-Iber*, 2/220; el-Yafii, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Mirâtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yekzân fi Ma'rifeti ma Yu'teberu min Havadisi'z-Zemân*, Kahire 1993, 3/26; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 3/177; İbn Hallikân, *a.g.e.*, 5/294.

²¹ Bkz. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, s. 166; Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, 3/153.

ve dinden olursa olsun iktidar mevkiinde bulunan devlet adamlarına karşı zalimane muamelesi değişiklik arz etmemiştir.²²

403/1013 senesinde çıkardığı bir fermanla İslâm dinine giren Hıristiyanların hürmet göreceklerini, Müslüman olmayı reddedenlerin boyunlarına ters haç takarak dolaşmalarını; Yahudilerin ise boyunlarına buzağı kafası takmalarını emretti. Yine bu fermanla gayri Müslimlerin sağ ellerine yüzük takmaları ve ata binmeleri yasaklanmış buna karşılık onların yalnızca katır ve merkeplere binmelerine, adi eğerler ve tahta üzengiler kullanmalarına izin verilmiştir. Bu durumu kabul etmeyen gayri Müslimlerin ise bütün eşyalarını toplayarak Roma'ya göçmelerini emretmiştir. Bu fermanın ilanından sonra pek çok gayri Müslim ülkeyi terk etmiş, bir kısmı ise Müslüman olmuştur. Dinini terk etmeyen ve ülkeden de ayrılmayan Hıristiyanların boyunlarına altın ve gümüşten haçlar takmaları, parlak renkli kumaştan eğerler yapmaları üzerine el-Hâkim bi-Emrillah ikinci bir emirname yayınlayarak boynuna Bağdat ölçüsüne göre 4 kıyye ağırlığında tahtadan haç takmayan Hıristiyanların; yine boynuna Bağdat ölçüsüne göre 6 kıyye ağırlığında olan ve bir tavuk ayağı resmini taşıyan plaka asmayan Yahudilerin öldürüleceğini bildirmiştir.²³ Bu dönemde de pek çok kilise ve manastır yıkılmıştır.

el-Hakim'in gayri Müslimlere karşı olan bu uygulamaları 411/1021 senesinde sona ermiştir. Bu yıl el-Hâkim bi-Emrillah zorla Müslüman yapılan gayri Müslimlerin tekrar eski dinlerine dönmelerine izin vermiştir. Bunun neticesinde 7.000'den fazla Yahudinin bir gün içinde eski dinine döndüğü rivayet edilmektedir. Yine el-Hâkim'in bu izni neticesinde daha önce yayınladığı emir gereği dinini terk etmeyerek hicret etmeye zorlanan Hıristiyanlar geri dönmeye başlamıştır. Bu sebeple el-Hâkim bi-Emrillah daha

²² Bkz. Graefe, *a.g.m.*, s. 104.

²³ Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1/280; İbn Hallikân, *a.g.e.*, 5/293-294; el-Antâki, *a.g.e.*, s. 295; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/94-95.

önce yıktırdığı kiliselerin onarılarak ibadete açılmasına da izin vermiştir.²⁴

Tarih kitaplarında nakledildiğine göre el-Hâkim, 403/1013 senesinde zühd hayatına yönelmiş, yün elbise, peştamal ve siyah yünden imame takmaya başlamıştır. Ata binmeyi azaltmış, onun yerine demir eyerli eşeğe binmeyi tercih etmiştir. Yine bu tarihte yaya olarak çöl gezintilerine başlamıştır.²⁵ 404/1014 senesinde kadınlara ayakkabı yapılmasını, onların hamama girmelerini, gece ve gündüz evlerinden çıkmalarını yasaklamış, çıkanları da öldürmüştür.²⁶ Zehebi'nin bildirdiğine göre bu yasak yedi sene yedi ay devam etmiştir.²⁷

el-Hakim'in bu dönemde Tanrısallık vehmine kapıldığı anlaşılmaktadır. Hatib minberde ismini söylediği zaman halka, zikrini büyütmeleri ve ismine saygı için saf halinde ayağa kalkmalarını emretti. Bütün ülkede hatta Mekke ve Medine'de bu emir yerine getirildi. Özellikle Mısır halkına kendisinin adı okunduğu zaman secdeye kapanmalarını, hatta sokakta cumayı kılmayan insanların da kendisine yapılan secde esnasında câmideki Müslümanlarla birlikte secde etmelerini emretti.²⁸ Yine Kahire ve Fustat arasında yaptırdığı bir mescide Hz. Peygamber'in naaşını nakletmek için plan hazırladığı ancak bu durumun Medineliler tarafından haber alınması sebebiyle planı uygulamaya geçiremediği nakledilir.²⁹

²⁴ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 353-359; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1987, 5/197.

²⁵ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 300; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/193; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/99.

²⁶ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, 5/294; ez-Zehabî, *el-Iber*, 3/208; İbn Kesîr, *a.g.e.*, 12/9; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 4/177; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/193; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 307; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/102-103; İbn İyâs, *a.g.e.*, c. 1 (1. kısım), s. 199.

²⁷ Bkz. ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut 1983, 15/748.

²⁸ Bkz. İbn Kesîr, *a.g.e.*, 12/9; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/194; el-Yafîi, *a.g.e.*, 3/26; es-Suyûtî, Celaleddin, *Hüsnü'l-Muhâdara*, Kahire 1967, 1/601.

²⁹ Bkz. el-Himyerî, Muhammed b. Abdü'l-Mün'im, *er-Ravdu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1975, s. 450.

el-Hakim bi-Emrillah'ın Ölümü İle İlgili İddialar

el-Hâkim bi-Emrillâh 27 Şevval 411/13 Şubat 1021'de, saltanatının yirmi beşinci senesinde, 36 yaşında iken Mukattam Dağında bir göl30 kıyısında ortadan kayboldu. Ortadan kaybolan el-Hâkim bi-Emrillah'ın akıbeti hususunda kaynaklarda pek çok rivayet nakledilmektedir.

Tarihi kaynaklarda el-Hâkim bi-Emrillah'ın planlı bir şekilde öldürüldüğü yönündeki rivayetlerin yaygın olduğu görülmektedir. Hatta Kalkaşendi, el-Hâkim'in "öldürüldüğünden şüphe edilmedi" diyerek diğer bütün iddiaları kesin bir dille reddetmektedir.³¹ Bununla birlikte el-Hakim'i öldüren odakların kimliği ile ilgili farklı bilgiler nakledilmektedir. Bunun sebebi ise el-Hakim'in halifeliği dönemindeki uygulamaları nedeniyle pek çok kişi ve topluluğun düşmanlığını kazanmış olmasıdır. Bunların önde gelenleri, onun tarafından öldürülen üst düzey devlet adamlarının yandaşları; mes-citlerde bile kendileri için kötü sözler sarf edilen Sünniler; zor şartlar altında yaşamaya zorlanan Kıptiler; Dürziliğin el-Hâkim bi-Emrillah tarafından desteklendiğini ileri süren Şiiler ve özellikle İsmaililer; onun yönetiminden hoşnut olmayan Araplar, Berberiler, Farslar, Türkler ve Mısırlılar ile el-Hâkim'in tasarruflarından hoşnut olmayan veya hırslarından dolayı kendisi ile ters düşen ailesidir.³²

Sünni ve Kıpti kaynakların büyük çoğunluğu el-Hâkim bi-Emrillah'ın öldürülmesi ile ilgili olarak kardeşi Sittü'l-Mülk'ü sorumlu tutmaktadırlar. Bu kaynaklarda verilen bilgilere göre el-Hakim bi-Emrillah gece gezilerinin birinde, tahtadan yapılmış ve üzerine kadın kıyafeti giydirilmiş bir kuklada bazı Mısırlıların kız kardeşi Sittü'l-Mülk'ün erkeklerle ilişkisi olduğuna dair bir mektup bulur. Buna kızan el-Hakim kölelerine önlerine gelen Mısırlıları öl-

³⁰ Bkz. Dannâvî, Muhammed Ali, *Tarihu Lübnana ve'l-Mıntka*, Dâru'l-Eyman 1985, s. 203.

³¹ Bkz. Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Snâati'l-İnşâ*, şerh ve ta'lik: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987, 3/494.

³² Bkz. Mâcid, *a.g.e.*, s. 169.

dürmelerini, evleri yağmalarını ve çarşıları yakmalarını emreder. Mısırlılarla köleler üç gün çatışır ve her iki taraftan da çok sayıda insan ölür. el-Hakim olaylardan sonra Sittü'l-Mülk'e bir mektup yazarak bütün bu olayların sebebinin kendisi olduğunu bildirir. Sittü'l-Mülk bu ve benzeri birkaç olaydan sonra el-Hakim'in kendisini öldürmesinden korkarak, ordu komutanı İbn Devvas ile birlikte el-Hakim'i öldürmek üzere bir plan hazırlar. Bu plan neticesinde el-Hakim bi-Emrillah geceleri sık sık gittiği Mukattam Dağı'nda İbn Devvas'ın adamları tarafından öldürülür. Cesedi bir rivayete göre kuyuya atılır, diğer bir rivayete göre ise Sittü'l-Mülk'ün evine getirilerek gizlice defnedilir. el-Hakim'in saraya dönmemesi üzerine onu aramakla görevlendirilen heyet, onun yalnızca yünden dokunan elbisesini düğmeleri çözülmemiş ve üzerinde bıçak ve kan izleri olduğu bir halde bulur ve onun öldüğüne kesin kanaat getirir.³³

Modern dönem yazarlarından Enver Yasin'in, el-Hâkim bi-Emrillah'ın muasırı olan el-Enbâ Zaharya adındaki Kıpti bir patriğin hayat hikâyesinin anlatıldığı *Siyeru'l-Bey'ati'l-Mukaddese* isimli kili-se yazmasından naklettiği rivayette, el-Hakim bi-Emrillah'ın kasıtlı olarak gizlendiği bildirilmektedir. Bu rivayette anlatıldığına göre el-Hâkim bi-Emrillah, bir gece, yanında tek bir rikabdar bulunduğu halde dağa gezintiye çıkar. Hulvan'a ulaşana kadar gezintisini sürdürür. Sonra eşeğinden iner ve rikabdarına eşeğinin dizlerini kesmesini emreder, o da bu emri yerine getirir. Bunun ardından rikabdarına saraya geri dönmesini ve kendisini yalnız bırakmasını söyler. Bu emir üzerine rikabdar saraya geri döner. el-Hâkim ertesi gün saraya geri dönmeyince yöneticiler bu rikabdara el-Hâkim'in nerede olduğunu sorarlar. O da olanları anlatır. Bunun üzerine el-Hâkim'i aramaya giderler. Eşeği rikabdarın anlattığı gibi ayakları kesilmiş

³³ Bkz. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, 4/185-191; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 9/310; İbnül-Cevzî, Ebi'l-Ferec Abdirrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1995, 15/140; ez-Zehabî, *el-Iber*, 2/219; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/193; el-Yafii, *a.g.e.*, 3/25-26; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/116-117; İbn İyâs, *a.g.e.*, 1 (I. Kısım)/209-210; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 179-180; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1/285.

halde bulurlar. Ancak el-Hâkim bi-Emrillah hakkında ne bir habere ne de bir ize rastlarlar. Ebû Salih el-Ermeni'ye nispet edilen *Tarihu'l-Kenâis* isimli eserde de aynı rivayet, el-Hakim'in tek başına çöle giderek ortadan kaybolduğu eklemesiyle nakledilir.³⁴

Abu'l-Farac ise Şam'daki Mısırlı âlimlerden işittiği şu rivayeti nakleder: “el-Hâkim'in Hıristiyanları tazyik ettiği sırada rabbimiz Mesih, Pavlus'a görüldüğü gibi ona da görüldü, o da bu andan başlayarak iman etti. Gizlice çöle giderek orada öldü.”³⁵ Abû'l-Farac'ın bu rivayetinden el-Hâkim bi-Emrillah'ın kaybolduğu geceden sonra ölene kadar rahip olarak hayatını devam ettirdiği görülmektedir. Ancak bu rivayetin yalnızca *Abu'l-Farac Tarihi*'nde yer alması ve yazarın bir duyum olduğunu vurgulaması, el-Hâkim'in son dönemlerinde kiliselere ve Hıristiyanlara karşı göstermiş olduğu müsamahanın bir tezahürü olarak Süryani ve Kiptiler arasında yaygın bir dedikodunun nakledilmesi olarak kabul edilebilir.

el-Hakim'in öldürülmesiyle ilgili modern dönem araştırmacıları tarafından farklı teoriler ileri sürülmektedir. Bunlardan Muhammed el-Hatib, Dürziliğin gizli İsmaili akidenin tahrif edilmiş şekli olduğu tespitinden hareketle el-Hakim'in, İsmailiyye'nin açıklanması yasak olan batını hakikatlerini Dürzilik adı altında ortaya çıkarttığını ve bu sebeple halifenin İsmaili dailerin ve Fatımi otoritelerinin birlikte düzenlediği bir komplo sonucu öldürüldüğünü ileri sürmektedir.³⁶ Tarihi kayıtlarda bu yönde bir bilginin bulunmaması ve iddianın yalnızca mantıksal bir çıkarımdan ibaret olması yazarın bu tespitine şüpheyle yaklaşılmasına neden olmaktadır. Ancak el-Hakim'in uygulamalarından ve Dürzi liderlere olan yakın ilişkisinden rahatsız oldukları bilinen İsmaili dailerin ve Fatımi otoritelerinin, halifenin ortadan kaybolması hadisesini detaylıca araştırmamaları ve kısa

³⁴ Bkz. Yasin, Enver- es-Seyyid, Vâil- Seyfullah, Bahâuddîn, *Beyne'l-Akl ve'n-Nebiyu*, Paris 1981, s. 74-75.

³⁵ Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I/285

³⁶ Bkz. el-Hatib, Muhammed Ahmed, *el-Harekâtü'l-Bâtıniyye fî'l-Âlemi'l-İslâmî*, Amman 1984, s. 212-213.

süre içerisinde Ali ez-Zahir'e biat etmeleri, her ne kadar düzenlenen komploya aktif olarak katılmasalar da sonuçtan memnun olduklarının göstergeleri olarak kabul edilebilir.

Konuyla ilgili bir diğer iddia ise Farhad Daftary tarafından ileri sürülmüştür. Daftary'e göre el-Hakim bi-Emrillah, halifenin esrarlı bir şekilde ortadan kaybolmasının inançları için faydalı olacağını düşünen Hamza b. Ali'nin kışkırtmaları neticesinde, Dürzî liderler tarafından hazırlanan bir komplo sonucu öldürüldüğünü ileri sürmektedir.³⁷ el-Hakim'in ortadan kaybolmasından sonra Mısır'da Dürzilere uygulanan baskı ve kıtaller göz önüne alındığında bu iddianın kabul edilebilir nitelikte olmadığı görülmektedir.

Dürzi akidesinde ise Tanrı'nın tecelli sureti olarak kabul edilen el-Hakim bi-Emrillah 411/1021 senesinde gaybete girmiştir. İnanca göre Tanrı, kıyametten önce yeniden el-Hakim suretinde tecelli ederek Dürzilerin intikamını diğer din ve mezheplerden alacak ve yeryüzünün hakimiyeti fırka mensuplarının ellerine geçecektir.

El-Hakim bi-Emrillah'ın Karakter Özellikleri

Tarih kaynaklarında verilen bilgilerden hareketle, el-Hakim bi-Emrillah'ın oldukça değişken bir karakter yapısına sahip olduğu söylenebilir. Fatımi halifesinin, bu özelliği sebebiyle gerek tarih kitaplarında ve gerekse modern araştırmalarda bazı psikolojik yorumlamalara tabi tutulduğu görülmektedir.

Asıl mesleği doktorluk olan tarihçi el-Antaki (425/1035), el-Hâkim'in gençliğinden beri birbirine uymayan bu uygulamalarının sebebini beyindeki sıvı eksikliği sonucu meydana gelen kasılmalarından kaynaklı melankoli hastalığına bağlar. Yazar, bu hastalığa maruz kalan insanların bazı vehimlere kapıldığının, garip işler hayal ettiğinin ve yapmış olduğu fiillerin doğruluğundan asla şüphe etmediğinin, kendisini bu düşüncelerden alıkoyamadığının tıp ilmi tarafından kabul edildiğini vurgular. Bu tür hastalardan bazılarının

³⁷ Bkz. Daftary, *a.g.e.*, s. 200.

kendilerini nebi, bazılarının ilah kabul edebileceğini belirten el-Antaki, hastanın sözlerine ve davranışlarına bunu aksettirebileceğini bildirir. Ancak ilk bakışta bu hastalığın fark edilmediğini hatta hastanın insanlar tarafından faziletli ve entelektüel bir kişiliğe sahip olduğunun düşünülebileceğini vurgulayan el-Antâkî, el-Hâkim'in eşekle sürekli gezmesinin de bu hastalığına işaret ettiğini belirtir.³⁸ Tarihçinin bu tespiti benzer ifadelerle el-Makrizi tarafından da kabul edilmektedir.³⁹ Modern araştırmacılardan Patai ise el-Hâkim bi-Emrillah'ın mütevazı hayat geçirdiği dönemlerde delilik emareleri gösteren bir manik depresif hastası olduğunu bildirir.⁴⁰

Mantran, el-Hâkim bi-Emrillah'ın kişiliği hakkında şu değerlendirmelerde bulunur: "Toleranssız oluşu ve aynı zamanda liberalizmi, onu kendine pek hakim olamayan biri şeklinde gösterir. Belki de genç yaşta iktidara gelip bu mevkinin zevkinden sarhoş olmuş olabilir. Erken kaybolması onu ilahlaşmış bir varlık yapmıştır. el-Makrizî'nin onun hakkındaki hükmü serttir: "Bütün işleri gayesizdi. Deliliğinin ilham ettiği rüyalar akıl süzgecinden geçmemiştir" der... el-Hâkim bir nevi arınmış Şiilik getirmek istedi. Bunun için de hem Müslüman cemaatine hem de zımmilere yüklendi."⁴¹

İbn Kesir *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde el-Hâkim'in yasaları ve gelenekleri sürekli değiştirmesinin halkın kendisine itaat edip etmediğini denemek için olduğunu bildirir.⁴² Hodgson da İbn Kesir'in bu görüşüne paralel tespitlerde bulunur. Yazara göre el-Hâkim bi-Emrillah'ın en garip isteklerinde bile ciddi bir dini maksadın izleri görülebilir. Örneğin, dükkânların gece açık kalması kararı, polisin ne kadar etkin ve adaletinin ne kadar güçlü olduğunu ve bunun sonucunda da gecelerin gündüzler kadar güvenli hale geldi-

³⁸ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 330-332.

³⁹ Bkz. el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İtibâr*, 2/289.

⁴⁰ Bkz. Patai, Rephael, "Druze", *The Encyclopedia Of Religion*, London 1987, 4/503.

⁴¹ Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 159.

⁴² Bkz. İbn Kesir, *a.g.e.*, 12/9.

ğini göstermek amacını taşıyordu. Bazı eylemleri ise püriten bir şiddet ifade ediyordu. Şarabı kaynağından kesmek için Mısır'ın şaraphanelerini yıktırması, zımmiler üzerine ağır yükler getirmesi, kadınların evden çıkmasını yasaklaması bunun örnekleridir.⁴³

İsmaili alimler ise el-Hâkim bi-Emrillah'ın bu tür fiillerini imametinin delilleri olarak takdim ederler. Örneğin, Hamidüddin el-Kirmânî'ye göre “Şimdi sen, göğün, insanları bürüyecek açık bir duman çıkaracağı günü gözetle. Bu, elem verici bir azaptır”⁴⁴ ayetindeki “gözetleyin” ifadesiyle “gayeleri gizli, maksatlarını araştırmak hususunda akılları hayrete düşüren fiiller ortaya koyan bir imamın zuhurunu bekleyin” anlamının kastedildiğini belirtir ki İsmaili daiye göre bu imam el-Hâkim bi-Emrillah'tır. el-Kirmanî'ye göre bu tür fiiller fasıklarla Mü'minleri birbirinden ayıran imtihan niteliğindedir. Bu imtihan ise Allah'ın vaadini gerçekleştirileceği, zulmün ortadan kalkacağı ve hakkın apaçık bir şekilde zuhur edeceği dönemin öncülü konumundadır.⁴⁵ Dolayısıyla el-Hâkim bi-Emrillah'ın bu tür fiilleri, onun imametinin delili ve Allah'ın vaadinin gerçekleşeceği dönemin yaklaştığının birer işaretidir.

Dürziler ise el-Hâkim bi-Emrillah'ın bu tür fiillerini ulûhiyetinin delili olarak kabul ederler. Bu yaklaşım tarzını, Hamza b. Ali'nin şu ifadeleri net olarak ortaya koymaktadır: “Ciddi olsun gayri ciddi olsun Mevlânâ'nın bütün fiillerinin apaçık hikmetler olduğunu anlamadılar... Eğer Mevlânâ'nın fiillerine hakikat gözüyle bakarlar ve onların işaretlerini şaşani (parlak) nurla düşünürlerse ulûhiyet, kudret, ezeliyet ve ebedi hükümler onlar tarafından açıkça görülecek, şeytan ve askerlerinin tuzaklarından kurtulacaklar ve onların düşüncelerinde Mevlânâ'nın fiillerinin hikmeti şekillenecektir.”⁴⁶

⁴³ Bkz. Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Alp Eker v.d., İstanbul 1993, s. 28.

⁴⁴ Duhan 44/10.

⁴⁵ Bkz. el-Kirmânî, Ahmed Hamidü'd-Din, “er-Risaletü'l-Mevsüme bi-Mebâsimi'l-Beşârât”, thk. Mustafa Galib, *Mecmûatü Resâili'l-Kirmanî*, Beyrut 1983, s. 123.

⁴⁶ Resâilü'l-Hikme, *Kitâb fîhi Hakâik*, 11/98-99.

Dürziliğin Teşekkülü

Gizli öğretilere sahip fırkaların karakteristik özelliklerinden en önemlisi, insanları kendi akidevi esaslarına inanmaya çağırırken birbirine zıt iki farklı davet dönemi geçirmeleridir. Bunlardan ilki gizli davet dönemidir. Bu tür fırkalar, gerek içerisinde yaşadıkları toplumlarda kendileri gibi inanmayan zümrelerin ve gerekse kendilerinden olmayan siyasal iktidarların baskı ve zulümlerinden çekindikleri için kurdukları gizli teşkilatlar vasıtasıyla insanları inandırdıkları akidelere iman etmeye davet ederler. Dolayısıyla bu davet dönemindeki çağrı bütün halka değil yalnızca fırka liderlerince belirlenmiş kriterlere sahip insanlara gizli bir şekilde yapılır. İkinci devre ise açık davet dönemidir. Gizlilik dönemlerinde yaptıkları faaliyetlerle belirli bir kitleye ulaşan bu fırkalar, inanç esaslarını açıkça ilan ederek halkı kendileri gibi inanmaya davet ederler. İnançların açıkça ilan edilerek davette bulunulması, siyasal ve sosyal şartların uygun olup olmamasına bağlıdır.

“Sır” olarak kabul ettikleri gizli öğretilere sahip fırkalardan biri olan Dürziliğin de teşekkül süreci boyunca bu iki davet dönemini yaşadığı görülmektedir: 1- Gizli Davet Dönemi 2- Açık Davet Dönemi.

1- Gizli Davet Dönemi: “Müjdeleme Dönemi” olarak da isimlendirilen bu safhanın başlangıcı ile ilgili farklı tarihler zikredilmektedir. Dürzi müellifler tarafından bazı yazmalara dayandırılarak oluşturulan kurguda, bu dönemin başlangıcı olarak el-Hakim bi-Emrillah’ın hilafet makamına geçtiği tarih olan Ramazan 386/Ekim 996’dan üç ay sonrası gösterilir.⁴⁷ Ancak el-Hakim’in çocuk yaşta halife olması, devlet yönetiminde etkili olmak isteyen ve ordu içerisinde güçlü olarak temsil edilen el-Meşaribe ve el-Meşarika⁴⁸ gu-

⁴⁷ Bkz. Makarem, Sami Nasib, *The Druze Faith*, New York 1974, 15-16; Abû Izzeddin, Nejla M., *The Druzes A New Study of Their History, Faith and Society*, Leiden 1984, s. 103.

⁴⁸ el-Meşarika grubu V. Fatimi Halifesi el-Aziz Billah zamanında, ordunun belkemiğini oluşturan Berberilerin ve özellikle de Kutamelilerin etkinliğini

rupları arasında çatışmalara varan rekabet, yeni halifenin gündelik yaşamında bile kısıtlamalara⁴⁹ gidilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla el-Hakim'in siyasi karmaşanın zirvede olduğu bir dönemde ve İsmaili dailerin etkili olduğu bir ortamda kendisinin uluhiyetini esas alan yeni bir davet başlatması pek de mümkün görünmemektedir.

Bizim de benimsediğimiz görüşe göre Müjdeleme Döneminin başlangıç tarihi 400/1010 civarındır. Bu iddianın temelini Fatımi istihbarat birimi Divanü'l-İnşa tarafından Safer 400 senesinde Hind, Sind, Irak ve Filistin'e kadar bütün beldelere gönderilen *İlcamü'l-Cahidine'l-Mu'terizine ala'z-Zahidin* isimli risale oluşturmaktadır. Burada tasavvufi bir üslup kullanılarak el-Hâkim bi-Emrillah'ın uluhiyetine işaret edilmiştir.⁵⁰

Resailü'l-Hikme'de yer alan bilgilerden hareketle bu dönemde davetin liderliğini Kahire'de ikamet eden Hamza b. Ali'nin yaptığını söyleyebiliriz. Hamza, insanları yeni akideye çağırırken İsmaililiğin gizli davet metodunu esas almış, farklı bölgelere atadığı dailer vasıtasıyla insanları el-Hakim bi-Emrillah'ın Tanrı'nın yeryüzündeki tecelli sureti olduğu iddiasına inanmaya çağırmıştır. Muhtemeldir ki bu dailer İsmaili daveti farklı bölgelerde yaymakla görevlendirilmiş propagandacılarıdır. Dürzi yazarlardan Heşşî, açık davetin başladığı 408/1017 yılı başlarında Dürzi akidesinin sadık dailer tarafından Antakya, Haleb, Bilad-ı Şam, Vadi't-Teym, Cebel-i Lübnan ve Bey-

azaltmak, aynı zamanda doğuya yayılmayı kolaylaştırmak amacıyla orduya alınan Türk ve Deylemlilerden oluşan gruptur. el-Meğaribe ise Berberilerden ve Kutamelilerden oluşmaktaydı. Bkz. Mâcid, *a.g.e.*, s. 28-29; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 237-238; Daftary, *a.g.e.*, s. 186.

⁴⁹ Bu kısıtlamalar özellikle el-Meşarika gurubunun desteğini arkasına alan ve halifenin küçük yaşta olması sebebiyle vasilik görevine atanan Bercevan tarafından uygulanmaktaydı. O, el-Hâkim'in vakti müsait olmadıkça ata binmesine, gerekli olmadıkça hediyeler dağıtmasına müsaade etmiyor hatta ona "kertenkele" diye hitap ediyordu. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1/277; el-Makrîzî, *İtti'azü'l-Hunefâ*, 2/25-26; İbnü'l-Kalanîsi, *a.g.e.*, s. 55-56; İbn Hallikân, *a.g.e.*, 1/270-271; en-Nüveyri, *a.g.e.*, 28/174-176; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 9/122; İbn İyâs, *a.g.e.*, 1 (I. Kısım)/197; Özeydî, *a.g.m.*, *DİA*, 5/483.

⁵⁰ Bkz. Kitâbü'l-Hind, Risâletü'l-câmi'l-Câhidine'l-Mu'terizine ala'z-Zâhidine min zevi'l-Mücâhedeti'l-Muvahhidin, s. 164-179; Hüseyin, Muhammed Kamil, *Tâifetü'd-Dürûz Târîhuhâ ve Akâidühâ*, Kahire 1960, s. 72.

rut sahilinde yayıldığını bildirmektedir.⁵¹ Tarihçi el-Antaki ise bu bölgelerde yapılan gizli davet neticesinde 16.000 kişinin yeni akideyi kabul ettiğini bildirmektedir.⁵²

2- Açık Davet Dönemi: Fırkanın açık davet döneminin ne zaman başladığıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler nakledilmektedir. Fırka mensuplarına göre bu merhale, el-Hakim bi-Emrillah'ın 1 Muharrem 408/30 Mayıs 1017 tarihinde yayınladığı ve fırka mensuplarından inançlarını gizlemelerine sebep olan mani-aları ortadan kaldırdığını, artık akidelerini açıkça ilan ederek avamdan havasa bütün insanların yeni inanca davet edilmesini istediği bir bildiri⁵³ ile başlamıştır. Dürzilere göre bu sicilin ilan edilmesiyle birlikte el-Hâkim bi-Emrillah'ın ulûhiyetini gizleyerek, sadece zahiri bir imam olarak kendisini taktim ettiği "imamet merhalesi" başka bir ifade ile "setr devri" sona ermiş, ulûhiyetinin açık bir şekilde ilan edildiği "tecerrüd merhalesi" veya "keşf devri" başlamıştır.⁵⁴

Bununla birlikte tarih kaynaklarında gerek yeni davetin ilanı ve gerekse ilanı yapan ilk kişinin kimliğiyle ilgili farklı bilgiler nakledilmektedir. Döneme en yakın kaynak konumunda olan el-Antâkî (458/1066), Dürziliğin ilk olarak 408/1017 senesinde ed-Derezi tarafından ilan edildiğini; Hamza b. Ali'nin ise ed-Derezi'den sonra ortaya çıkarak insanları onun söylediklerine iman etmeye davet ettiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.⁵⁵ el-Antâkî'den sonra yaşamış olan İbn Zâfir (613/1216) ise yeni davetin 409/1018 senesinde, ilahın el-Hâkim'e hulul ettiği iddiasıyla ortaya çıkan el-Ferğani tarafından açıkça ilan edildiğine; el-Ahram'dan sonra, önce

⁵¹ Bkz. Heşşî, Selim Hasan, *Dürûzu Beyrut Târîhuhum ve Meâsihim*, Beyrut 1985, s. 36.

⁵² Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 343.

⁵³ Bkz. Resâillü'l-Hikme, er-Risâletü'l-Mevsûme bi't-Tenbih ve't-Te'nîb ve't-Tevbih ve't-Tevkîf (et-Tenbih ve't-Te'nîb), 42/323; el-Mevsûme bi İzâhi't-Tevhîd limen Tenebbehe min Sünneti'l-Ğafleti ve 'Arafe'l-Hakka ve Ebsarahû ve İsbâti'l-Hucce bi-Burhâni'd-Din ve'r-Redd 'alâ men Eşrake bi'l-Bâri ve Şekke fihi ve Cehade'l-Hakka ve Elhade ve Enkera (İzâhu't-Tevhîd), 74/657.

⁵⁴ Bkz. Yasin v.d., *a.g.e.*, s. 86

⁵⁵ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 334, 342.

Hamza b. Ali daha sonra da Neştekin ed-Derezi tarafından davetin devam ettirildiğine işaret etmektedir.⁵⁶ el-Makrizî (845/1441) ise 408/1017 olaylarını anlattığı satırlarda el-Hâkim bi-Emrillah'ın ulûhiyeti iddiasıyla önce ed-Derezi'nin daha sonra da Hamza b. Ali'nin ortaya çıktığını bildirmektedir. Tarihçi, İbn Ebi Tayy'dan naklettiği rivayette ise Hamza b. Ali ile el-Ferğani'yi birbirine karıştırmıştır.⁵⁷ İbn Tağriberdi'nin (874/1469) İbn Sabii'den yaptığı alıntıda ise el-Hâkim bi-Emrillah'ın aklına ulûhiyet fikri gelince bu iddiasında ona el-Ahram'ın yardımcı olduğunu belirtir. *Mir'âtü'z-Zemân* isimli eserden yaptığı nakilde ise bu kişinin ed-Derezi olduğuna işaret edilmektedir. Ancak İbn Tağriberdi Hamza b. Ali'den hiç bahsetmez.⁵⁸ İbnü'l-İmâd (1089/1679) da yalnızca el-Ferğani'den bahsetmekte buna karşılık ed-Derezi ve Hamza'dan bahsetmemektedir.⁵⁹

Görüldüğü üzere tarih kaynaklarında davetin ilan edildiği tarihle ilgili 408/1017 ve 409/1018 olmak üzere iki farklı rivayet bulunmaktadır. Yine aynı kaynaklarda fırkanın görüşlerini ilan eden ilk kişinin kimliğiyle ilgili olarak Neştekin ed-Derezi, Hasan b. Haydara el-Ferğani ve Hamza b. Ali isimleri zikredilmektedir. Biz bu çalışmamızda, fırkanın teşekkül sürecinin en önemli merhalesini oluşturan ve geleceğini şekillendiren davetin ilan tarihi ve görüşlerini ilk ilan eden şahsın kimliğiyle ilgili özellikle tarih kaynaklarında yer alan bunca çelişkili rivayetleri Dürzi kutsal metinleri olan *Resailü'l-Hikme*'de yer alan bilgilerle karşılaştırarak sıhhatli bir neticeye ulaşmaya çalışacağız.

⁵⁶ Bkz. İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 51-53.

⁵⁷ Bkz. el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/113.

⁵⁸ Bkz. İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, 4/183-184.

⁵⁹ Bkz. İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/194-195.

a) **Neştekin ed-Derezi**

Kaynaklarda Neştekin ed-Derezi⁶⁰, Anuştekin ed-Dizburi⁶¹, Anuştekin ed-Derezi el-Buhari⁶², Ebû Abdillâh Anuştekin en-Neccari ed-Derezi⁶³ gibi farklı isimlerle zikredilmektedir. ed-Derezi'nin ırki kökeni hakkında biri Farisi⁶⁴ diğeri ise Türk⁶⁵ olduğu yönünde iki farklı bilgi nakledilmektedir. Bununla birlikte isminde yer alan Neştekin, Anuşteki ve Dizburi (Dizbörü kelimesinin Arapça yazılmış şekli) kelimelerinin Türkçe olması onun Türk kökenli olduğuna dair rivayetlerin daha kabul edilebilir nitelikte olduğunun göstergelerindedir.

ed-Derezi'nin yeni daveti (Dürzi akidesini) kabulünden önceki hayatı ile ilgili olarak kaynaklarda nakledilen bilgiler oldukça sınırlıdır. İbn Tağrıberdi'nin ondan bahsederken kullandığı “Batnilerden bir adam” ifadesi ed-Derezi'nin, el-Hakim'e uluhiyet izafe eden yeni akideyi kabul etmeden önce İsmailiyye fırkasına mensup biri olduğuna işaret eder.⁶⁶ Hamza b. Ali tarafından yazılan *es-Subhatü'l-Kâine* isimli risalede onun, Hamza'nın me'zunu olan Ali b. Ahmed el-Habbal vasıtasıyla yeni daveti kabul ettiği, kendisinden misak alındığı ve diğer Muvahhidlerle birlikte isminin bizzat Hamza b. Ali tarafından el-Hâkim bi-Emrillah'a bildirildiği açıklanmaktadır.⁶⁷ Gerek tarih kitaplarında ve gerekse Risalelerde yer alan ifadelerden ed-Derezi'nin bu aşamadan sonra Bilad-ı Şam'da yeni daveti yay-

⁶⁰ Bkz. Resâilü'l-Hikme, el-Ġâye ve'n-Nasiha, 10/92; er-Rızâ ve't-Teslim, 16/182; es-Subhatü'l-Kâine, 19/202.

⁶¹ Bkz. Kalkaşendî, *a.g.e.*, 4/170.

⁶² Bkz. İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 53.

⁶³ Bkz. el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/118.

⁶⁴ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 334; ez-Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm-Kâmüsu Terâcimi'l-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arab ve'l-Müste'rabin ve'l-Müsteşrikîn, Beyrut 2002, 6/35; Zehru'd-Din, Salih, Târihu'l-Müslimine'l-Muvahhidîn ed-Dürüz, Beyrut 1994, s. 29.

⁶⁵ Bkz. İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 53; Madelung, W., “Hamza b. Ali”, *EI*, Leiden 1971, 3/154.

⁶⁶ Bkz. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, 4/184.

⁶⁷ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *es-Subhatü'l-Kâine*, 19/203.

mak üzere gönderilen ilk dai olduğundan bahsedilmesi⁶⁸ onun daha önceleri bu bölgede İsmaili daveti yaymakla görevli bir dai olduğuna, Kahire'deki toplantılarda Hamza b. Ali ile tanıştığına ve bu yolla yeni davete intisap ettiğine işaret eder.

Muhtemeldir ki ed-Derezi, 407/1016-17 yılı başlarında gizli davet dönemini sona erdirerek açık davet dönemini başlatmak için yapılması gereken son hazırlıkları tamamlamak üzere Kahire'ye çağrılan Selâme b. Abdilvehhab, Vehb el-Kuraşî, İsmail et-Temîmî ve diğer dailerle birlikte imparatorluğun başkentine gelmiştir.⁶⁹ Hamza b. Ali liderliğinde yapılan istişarelerde Neştekin ed-Derezi saraydaki görevliler arasında daveti gizliden yaymak ve akidenin açık ilanında buradan gelecek tepkileri hafifletmek üzere görevlendirilmişti.⁷⁰ Döneme yakın tarihçilerin bildirdiğine göre ed-Derezi bu görevi esnasında halife el-Hakim bi-Emrillah'a sürekli iltifatlarda bulunarak ona bağlılığını arz etmiş⁷¹ ve vaktinin çoğunluğunu el-Hakim'in yanında geçirir olmuştur.⁷² İbn Tağrıberdi, bu sıkı ilişkinin bir sonucu olarak onun yetkili bir mevkiye getirildiğini, el-Hakim'in kendisine gelen bürokratları ve alimleri ed-Derezi'ye yönlendirmesi sebebiyle vezirlerin, komutanların ve alimlerin onun kapısında bekler olduklarını bildirmektedir.⁷³ Hamza b. Ali'nin Resâilü'l-Hikme'de yer alan ifadelerinden onun Beytü'l-Mal'in yöneticiliği makamına getirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴

Bir taraftan bu şekilde yetkili makamlar elde eden ed-Derezi diğer taraftan saraydaki yetkili kişilerin, el-Hakim'in uluhiyetini ileri

⁶⁸ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *er-Rızâ ve't-Teslîm*, 16/180; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/113, 118; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 334.

⁶⁹ Bkz. en-Neccâr, Abdullah, *Mezhebü'd-Dürûz ve't-Tevhid*, Kahire 1965, s. 111.

⁷⁰ Bkz. Yasin vd., *a.g.e.*, s. 180-181

⁷¹ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 334.

⁷² Bkz. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, 4/184.

⁷³ Bkz. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, 4/184.

⁷⁴ Hamza b. Ali, ed-Derezi hakkında şöyle der: "Dirhem ve dinar basma işinden elde ettiği yetkiler onun (ed-Derezi) aklını çeldi. Paranın benzerini yaptığı gibi tevhidin de sahtesini yapabileceğini zannetti." Bkz. Resâilü'l-Hikme, *el-Ğâye ve'n-Nasîha*, 10/93.

süren yeni davete katılmalarına yönelik faaliyette bulunmuştur. el-Antaki'nin bildirdiğine göre Neştekin ed-Derezi, el-Hakim'in emri üzerine başta Türk kölelerine nezaret eden devlet görevlileri olmak üzere Dai'd-Duat (Baş Dai) Hotkin, veliaht ve diğer ileri gelen bürokratlara el-Hakim'in uluhiyetine ve Tanrı'dan gelen vahiyleri öğrenmeleri için kendine tabi olmaya çağırın mesajlar göndermiştir. Mesajı alan yöneticiler el-Hakim'in yanına giderek böyle bir emir verip vermediğini halifeye sormuşlar ancak halife onlardan çekindiği için verdiği emri inkar etmiştir.⁷⁵

İbn Tağrıberdi, kendisinin bizzat gördüğü bazı Mısır tarih kitaplarında, ed-Derezi'nin yöneticilere yazdığı bu mesajların içeriğinde bulunan inançla ilgili konular hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. Buna göre Neştekin ed-Derezi, Hz. Adem'in ruhunun Ali b. Ebi Talib'e, Ali b. Ebi Talib'in ruhunun da önce el-Hakim'in babasına ve oradan da el-Hakim bi-Emrillah'a intikal ettiğini ileri sürmüştür.⁷⁶

ed-Derezi'nin ileri sürdüğü bu iddia, Dürziliğin kutsal metinleri olarak kabul edilen *Resailü'l-Hikme* içerisinde ortaya konulan akide görüşlerle taban tabana zıt bir görüntü sergilemektedir. Çünkü *Resailü'l-Hikme*'ye göre gerek Hz. Muhammed ve gerekse Hz. Ali şerrin kaynağı olarak nitelendirilen ez-Zıddu'r-Ruhani'nin fasit akidesini sürdüren zemmedilmiş natık ve esas olarak kabul edilmektedir.⁷⁷ Ancak Hamza b. Ali ez-Zuzeni başlığında daha detaylı ele alınacağı üzere, ed-Derezi'nin bu görüşleri esasen Mescid-i Reydan baskınından önceki dönemde fırkanın davette bulunduğu temel akide olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷⁵ Bkz. el-Antakî, *a.g.e.*, s. 338-339.

⁷⁶ Bkz. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, 4/184.

⁷⁷ *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde yer alan *en-Nisâü'l-Kebîra* isimli risalede Hz. Muhammed ve Hz. Ali için şu tanımlama yapılmaktadır: "Bu iki şahıs (Hz. Muhammed ve Hz. Ali kastediliyor) Mevlâ'nın (c.z.) elbisesini giyerek ortaya çıkan iki zıddtır." Bkz. *Resailü'l-Hikme*, *en-Nisâü'l-Kebîra*, 18/200. Bundan başka, Dürzi kutsal metinlerinde gerek Hz. Muhammed ve gerekse Hz. Ali çirkin vasıflarla nitelendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Şenzeybek, *Aytekîn, Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, Bursa 2012, s. 313-323.

Bununla birlikte Hamza b. Ali'nin risalelerde yer alan anlatımlarına göre ed-Derezi, fırkanın temel itikadi esaslarına vakıf olmakla birlikte bu esasların detayları hakkında fazla bilgiye sahip değildir. *er-Rıza ve't-Teslim* risalesinde Hamza b. Ali'nin yaptığı açıklamalara göre, ed-Derezi Bilad-ı Şam'da faaliyet gösterirken kendisinden defalarca inançlarla ilgili açıklamaları ihtiva eden risaleleri istemiştir. Hamza onun ilerleyen dönemlerde davetin baş düşmanlarından biri olacağını fark ettiği için bu isteğine cevap vermemiştir. Bunun üzerine ed-Derezi, Zebur'a inananlarla Zebur, Hıristiyanlarla İncil, Yahudilerle Tevrat, Sünnilerle Kur'an, Bâtını Müslümanlarla te'vil, Mantıkçılarla akli deliller ve felekler üzerinde sohbetler ederek bilgi dağarcığını geliştirmiş ve nihayetinde Hamza b. Ali gibi el-Hakim'in Tanrı'nın tecelli sureti olduğu inancına bağlı olmakla birlikte detay konularda ondan ayrılan itikadi görüşler ileri sürmüştür ve kendisini Seyyidü'l-Hadin olarak isimlendirmiş ve imamlığını ilan etmiştir.⁷⁸ el-Antaki'nin verdiği bilgilere göre ed-Derezi'nin bu görüşleri halk arasında yayılınca ayak takımından pek çok kimse onun düşüncelerini benimsemiştir.⁷⁹ Hamza'nın bu açıklamaları göstermektedir ki ed-Derezi, temel itikadi konularda Hamza b. Ali ile ortak görüşlere sahip olmakla birlikte bu esasların detayları hususunda senkretik bir itikadi sistem oluşturmuştur.

Neştekin ed-Derezi'nin ileri sürdüğü görüşlerin önce saray eşrafi ardından da halk arasında yayılması fırkanın gizli davet dönemini sona erdirmiş açık davet döneminin başlamasına neden olmuş ve yeni davet onun ismine izafeten "Dürzilik" olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte risalelerdeki anlatımlardan ed-Derezi'nin bu ilanının başta Hamza b. Ali olmak üzere fırkanın diğer kurucu dailerinden habersizce yapıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁰

⁷⁸ Bkz. Bkz. Resâilü'l-Hikme, *er-Rızâ ve't-Teslim*, 16/181-182; *el-Ğâye ve'n-Nasîha*, 10/92-93.

⁷⁹ Bkz. el-Antakî, *a.g.e.*, s. 338-339.

⁸⁰ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *el-Ğâye ve'n-Nasîha*, 10/92-93.

ed-Derezi'nin bu faaliyeti ölümüyle sonuçlanacak olayların da başlangıcı niteliğindedir. Onun ölüm tarihi, yeri ve öldürülme şekli hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. el-Antaki ve el-Makrizi onun 408/1017 yılında, el-Hakim bi-Emrillah'ın kortejindeyken bir Türk tarafından öldürüldüğünü nakleder.⁸¹ İbn Tağrıberdi'nin *Miratü'z-Zemân*'dan naklettiği bir rivayete göre ed-Derezi, el-Hâkim bi-Emrillah'ın ulûhiyeti ile ilgili kendi yazdığı bir kitabı Kahire Camiinde okur. Halkın galeyana gelmesi neticesinde, el-Hâkim bi-Emrillah'ın desteğiyle Vadi't-Teym'e kaçar. Ancak bu rivayette ed-Derezi'nin ne zaman ve ne şekilde öldüğü belirtilmemiştir. Bununla birlikte rivayetin siyak ve sibakından onun Vadi't-Teym'de öldürüldüğü anlaşılmaktadır.⁸² İbn Zâfir tarafından nakledilen bir diğer rivayete göre ed-Derezi, Hamza b. Ali taraftarı bir topluluk tarafından Camiü'l-Atik'te el-Hakim'in uluhiyetini ilan eden bir yazı okumalarının ardından öldürülmeleri neticesinde meydana gelen nümayiş esnasında, 414/1023 yılında bizzat el-Hakim bi-Emrillah tarafından öldürtülmüştür.⁸³ Fırka mensubu müellifler ise genel olarak onun 409/1019 ile 410/1020 yılının başlarında öldürüldüğü kanaatindedirler.⁸⁴

b) Hasan b. Haydara el-Ferğani

“el-Ahram” veya “el-Ecdâ” olarak da isimlendirilen Hasan b. Haydara el-Ferğânî, hakkında az bilgi bulunan bir daidir. Tarih kaynaklarında el-Ferğani ile ilgili farklı bilgiler verilmektedir. İbn Zafir, İbnü'l-İmad ve en-Nüveyri gibi tarihçiler onun 409/1018 yılında Tanrı'nın el-Hakim bi-Emrillah'a hulul ettiğini, nübüvvetin iptal edildiğini ve şeriatta varit olan bütün hususların tevil edilmesi gerektiği iddialarıyla ortaya çıktığını ve bu iddiaları sebebiyle el-Hakim bi-Emrillah'ın kortejindeyken Kerhli birisi tarafından öldü-

⁸¹ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 340; Bkz. el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/113.

⁸² Bkz. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, 4/184.

⁸³ Bkz. İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁴ Bkz. en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 114; Abû İzzeddin, *a.g.e.*, s. 103; Ebû Tûrâbî, Cemil, *men Hüümü'l-Muwahhidüne'd-Durûz*, Dimeşk 1998, s. 9.

rüldüğünü bildirmektedirler.⁸⁵ İbn Tağriberdi ise el-Hakim'in kendisinin uluhiyetini insanlar arasında yayması için el-Ferğani'yi görevlendirdiğini ve onun "Rahman ve Rahim olan el-Hâkim'in adıyla" cümlesiyle başlayan bir metni Kadi'l-Kudat İbn Ebi'l-Avvam'ın da içerisinde bulunduğu bir topluluğa Amr b. el-As Camiinde okuduğunu ve burada öldürüldüğünü rivayet etmektedir.⁸⁶ Buna karşılık davetin ortaya çıktığı dönemde yaşayan ve fırkadan "Dürzilik" ismiyle bahseden ilk tarihçi olma özelliğini taşıyan Yahya b. Said el-Antâki'nin (458/1066) *Târîhu'l-Antâki* isimli eserinde el-Ferğâni'den bahsedilmemektedir.

Dürzi kutsal metinleri *Resailü'l-Hikme*'de el-Ferğani ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hamza b. Ali *el-Ğaye ve'n-Nasiha* isimli risalesinde, elimizdeki *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde bulunmayan, kendi yazdığı bir risaleyi yandaşlarından 3'ü asker 17'si de sivil toplam 20 kişilik silahsız bir topluluğa vererek Kâdi'l-Kudât'a gönderdiğini ancak orada bulunan iki yüze yakın kişinin adamlarını öldürdüğünü bildirir.⁸⁷ Risaledeki bu bilgiler, gönderilen topluluğun sayısındaki farklılıkla birlikte el-Antaki tarafından da aynen nakledilmektedir.⁸⁸ Gerek *el-Ğaye ve'n-Nasiha* ve gerekse el-Antaki'nin verdiği bilgileri İbn Tağriberdi'nin naklettiği rivayetle birlikte değerlendirdiğimizde el-Ferğani'yi yeni akideye davet etmek üzere Kadi'l-Kudat'a gönderenin el-Hakim değil bizzat Hamza b. Ali olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Yine Hamza b. Ali ve el-Antaki'nin vermiş olduğu bu bilgilerle, bazı tarih kaynaklarında ed-Derezi'nin kendi yazdığı bir mektubu Kadi'l-Kudat'a okuyarak onu kabule davet ettiği bilgisi de tashih edilmiş olmaktadır.

el-Ferğani ve görüşleriyle ilgili bilgi veren diğer bir kaynak ise İsmaili din alimi (Huccet) Hamidü'd-Din el-Kirmani'nin (411/1021)

⁸⁵ Bkz. İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 51-52; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, 3/194-195; en-Nüveyri, *a.g.e.*, 28/197.

⁸⁶ Bkz. İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, 4/183.

⁸⁷ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *el-Ğaye ve'n-Nasiha*, 10/94.

⁸⁸ Bkz. el-Antâki, *a.g.e.*, s. 343-344.

yazmış olduğu *er-Risaletü'l-Mevsûme bi'l-Vâiza* başlıklı risaledir.⁸⁹ Bu risale, el-Ferğani'nin başta "Allah" lafzının ismi Allah olan ve uzunluk, genişlik ve derinlik sıfatlarına sahip bir şahsa işaret ettiği görüşü olmak üzere diğer dini meselelerdeki sorularına cevap mahiyetinde yazılmıştır. İvanow bu risalenin Cemaziye'l-Ahir 408/Kasım 1017 senesinde yazıldığını ve risalenin şaşırtıcı bir şekilde yumuşak ve izah edici tarzda yazılmasından bu tarihte Dürzî davetinin ciddi bir etkiye sahip olduğunun anlaşıldığı yorumunu yapar.⁹⁰ Yazarın bu tespitinden, el-Ferğani'nin Hamza'nın mesajını Kadi'l-Kudat'a iletmesinin ve akabinde öldürülmesinin Cemaziye'l-Ahir 408/Kasım 1017 sonrası olduğu anlaşılmaktadır. Yine el-Kirmani'nin risalesinde kullandığı üslup ve ed-Derezi'nin saray mensuplarına gönderdiği mesajlardan bahsetmemesi bu olayın o tarihte henüz gerçekleşmediğine de işaret edebilir. Dolayısıyla ed-Derezi'nin gönderdiği mektuplarla yeni akideyi ilan etmesinin, bir başka ifadeyle açık davet döneminin başlangıcının Cemaziye'l-Ahir 408/Kasım 1017 sonrası olması muhtemeldir.

c) Hamza b. Ali ez-Zuzeni

Hamza b. Ali, günümüz Dürzileri tarafından fırkanın gerçek müessesisi ve görüşlerinin temel kaynağı olarak kabul edilmektedir. Doğum tarihi ile ilgili fırka mensubu olmayan müelliflerin kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Dürzî müellifler onun aynı zamanda el-Hakim bi-Emrillah'ın da doğum tarihi olan 23 Rabiü'l-Evvel 375/15 Ağustos 985 Perşembe akşamı dünyaya geldiğini iddia ederler ki bu akideden kaynaklı, gerçekliği olmayan bir iddiadır.

Hamza, Doğu İran'ın Horasan vilayetinin Zûzen kasabasında doğmuştur. Kasabanın tanınmış ailelerinden birine mensup olan Ali

⁸⁹ Bkz. el-Kirmânî, Ahmed Hamidü'd-Din, "er-Risaletü'l-Mevsûme bi'l-Vâiza", *Mecmûatü Resâli'l-Kirmânî*, s. 137.

⁹⁰ Bkz. Ivanow, W., *Isma'ili Literature a Bibliographical Survey*, Tahran 1963, s. 43-44.

b. Ahmed'in erkek çocuğudur. İpek tüccarı veya keçe imalatçısıdır.⁹¹ Onun Zûzen'den Kahire'ye geliş tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazıları onun Mısır'a gelişini 395/1004 senesine⁹², bazıları bu seneden çok öncelerine⁹³, büyük çoğunluk ise 405/1014 ya da biraz evveline⁹⁴ dayandırmaktadırlar. Betts ise onun 407/1016 senesinde Kahire'ye geldiğini ileri sürmektedir.⁹⁵

Modern dönemde yapılan araştırmaların bir kısmında Hamza b. Ali'nin İranlı İsmaili bir dai olduğu, İsmaili dailerin eğitim gördüğü Daru'l-Hikme'de düzenlenen Hikmet Meclislerine katılmak üzere sık sık Kahire'ye geldiği, hatta onun İsmaili davet sisteminde Erbaatü'l-Hurum olarak nitelen dailerden birisi olduğu ve nihayetinde el-Hakim bi-Emrillah'ın onu maiyetine alarak sarayına yerleştirdiği bildirilmektedir.⁹⁶ Muhammed Kamil Hüseyin ise Hamza'nın yazmış olduğu risalelerde, İsmaili dailer tarafından kaleme alınan eserlerin belâgat ve ilmi derinliğinin bulunmadığını ileri sürerek onun İsmaili bir dai olduğu görüşünü reddeder. Yazara göre Hamza, el-Hakim'in özel hizmetçilerinden birisidir. Ayrıca o, zeki, becerikli, hayal gücü geniş, kurnaz ve üretken bir kişiliğe sahiptir. Sarayda işinin gereklerini yerine getirirken te'vili hikmet meclislerindeki konuşmaları dinlemiş ve buradaki konulardan pek çoğunu ezberlemiştir. Müellife göre Hamza'nın saraydaki İsmaili davet kitaplarını okuması da muhtemeldir. Hamza b. Ali okuyarak ve dinleyerek elde ettiği birikimleri daha sonraları kendi hedefleri ve hırsları doğrultusunda kullanmıştır.⁹⁷ Dürzi kutsal metinleri olan *Resailü'l-Hikme* içerisinde Hamza b. Ali tarafından yazıldığı açıkça belirtilen 26 risale üzerinde yaptığımız incelemeler bizde Kamil Hüseyin'in tespitlerinin

⁹¹ Bkz. ez-Zirikli, *a.g.e.*, 2/278.

⁹² Bkz. Galib, Mustafa, *el-Harekâtü'l-Bâtıniyye fi'l-İslâm*, Beyrut trz., s. 241; en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 123.

⁹³ Bkz. el-Fevzan, Ahmed, *'Advâ alâ'l- Akîdeti'd-Dürziyye*, Beyrut 1979, s. 28.

⁹⁴ Bkz. en-Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/197; İnan, *a.g.e.*, s. 113; ez-Zirikli, *a.g.e.*, 2/278.

⁹⁵ Bkz. Betts, Robert Brenton, *The Druze*, New Haven 1988, s. 10.

⁹⁶ Bkz. Galib, *a.g.e.*, s. 241; es-Sübhanî, Cafer, *Buhûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum 1418 (1998), 8/358.

⁹⁷ Bkz. Hüseyin, *a.g.e.*, s. 73.

daha isabetli olduğu yönünde bir izlenim oluşturmuştur. Nitekim bu risalelerde Hamza'nın oldukça sade bir dil kullandığı, bazı fikirlerinin detaylarını açıklayacağını bildirmesine rağmen bu hususları noksan bıraktığı görülmektedir. Örneğin, Hamza tarafından yazılmış olan *Sebebü'l-Esbab* isimli risalede fırkanın en temel akidesi olan tecelli düşüncesiyle ilgili olarak, Tanrı'nın tecelli ettiği bütün suretlerin isimlerini tek tek açıklayacağını bildirmesine⁹⁸ rağmen bu isimler ne *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde ne de ulaştığımız şerhler ve Dürzi müellifler tarafından yazılan eserlerde bulunmamaktadır.

Tarih kaynaklarında Hamza b. Ali'nin yeni davetin oluşum sürecinde üstlendiği fonksiyonlar hakkında oldukça kısıtlı bilgiler verilmektedir. el-Antâkî ve el-Makrizî Hamza b. Ali'nin ed-Derezi'den sonra ortaya çıkarak insanları onun görüşlerine iman etmeye çağırdığı⁹⁹; İbn Zafir ise el-Ferğani'nin ileri sürdüğü el-Hakim'in uluhiyeti fikrinin önce Hamza b. Ali ardından ed-Derezi tarafından devam ettirildiğini¹⁰⁰ bildirmektedir. Bütün bu rivayetlerde ilk etapta el-Ferğani ve ed-Derezi'den bahsedilmekte Hamza b. Ali ise ikincil kişi olarak zikredilmektedir. Tarih ilminin toplumu etkileyen olayları kronolojik olarak ele alıp incelediği göz önüne alındığında bu durum normal karşılanabilir. Ancak tarih kaynaklarındaki bu rivayetlerle *Resailü'l-Hikme* metinlerindeki veriler birlikte değerlendirildiğinde karşımıza daha farklı bir senaryo çıkmaktadır.

Resailü'l-Hikme metinlerinde Hamza b. Ali'nin yeni davetin gerek inanç ve gerekse teşkilatlanmadaki lideri olduğu hususu ısrarla vurgulanmaktadır. Nitekim ed-Derezi'nin, Hamza b. Ali'nin mezunu vasıtasıyla yeni daveti kabul etmesi ve kendisinden alınan misakın bizzat Hamza b. Ali tarafından el-Hakim bi-Emrillah'a teslim edilmesi¹⁰¹; ed-Derezi'nin Hamza b. Ali'den fırkanın inançlarıyla ilgili

⁹⁸ Bkz. *Resailü'l-Hikme*, *Sebebü'l-Esbab*, 14/151, 152.

⁹⁹ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 334, 342; el-Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/113.

¹⁰⁰ Bkz. İbn Zafir, *a.g.e.*, s. 51-53.

¹⁰¹ *Resailü'l-Hikme*, *es-Subhatü'l-Kâine*, 19/203.

risaleleri istemesi¹⁰²; yine Hamza b. Ali'nin el-Ferğani'yi Kadi'l-Kudat'a göndererek yeni inançla ilgili kendi yazdığı risaleyi okutması¹⁰³ yönündeki bilgiler onun yeni fırkanın inançlarının gerçek teorisini ve gizli davet dönemindeki lideri olduğunun göstergeleridir.

İbn Zafir'in bildirdiğine göre, Kadi'l-Kudat'ın, Camiu'l-Atik'te yeni akideye davet edilmesi neticesinde ortaya çıkan olaylar zincirinin son halkasını Hamza b. Ali'ye yapılan saldırı oluşturmaktadır. Tarihçinin naklettiğine göre Camiu'l-Atik'te Baş Kadı'yı yeni akideye imana davet eden topluluğun öldürülmesinin ertesi günü olaya karşılanlardan 40 kişinin halife tarafından öldürüldüğünü öğrenen halk ed-Derezi'nin evine saldırır. ed-Derezi'nin evden kaçarak el-Hâkim bi-Emrillah'a sığınması üzerine saldırganlar el-Hâkim'den, ed-Derezi'yi kendilerine teslim etmesini ister. el-Hâkim ise onlara önce ed-Derezi'yi yakalayıp kendilerine teslim edeceği sözünü verir. Bunun üzerine halk dağılır. Ancak daha sonra halifenin ed-Derezi'yi gizlediğini öğrenen halk, ikinci defa halifeden ed-Derezi'yi kendilerine teslim etmesini ister. Bu defa da el-Hâkim onlara ed-Derezi'yi öldürdüğünü söyler. Bunun üzerine saldırganlar Hamza b. Ali'nin meskeni konumunda olan Mescid-i Reydan'a saldırır ancak Hamza b. Ali'yi orada bulamadıklarından dolayı öldüremezler.¹⁰⁴ İbn Zafir tarafından nakledilen bu rivayet bazı mistik unsurların eklenmesiyle birlikte *Resâilü'l-Hikme* tarafından da teyit edilmektedir.¹⁰⁵

el-Antaki, Mescid-i Reydan baskınından sonra yeni akidenin inanç esasları konusunda farklılaşma meydana geldiğini bildirirken aynı zamanda 409/1019 öncesi Dürzi akidesi hakkında da bilgi vermiş olmaktadır. Yazar, bu olaydan sonra Dürzilerin Adem, Nuh, Muhammed ve diğer bütün nebilerle Ali'yi de lanetlemeye başladıklarını, mescitlere def-i hacetlerini yaptıklarını, kibleyi dışkılarıyla

¹⁰² Bkz. Resâilü'l-Hikme, *er-Rızâ ve't-Teslîm*, 16/181-182; *el-Ğâye ve'n-Nasîha*, 10/92-93.

¹⁰³ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *el-Ğâye ve'n-Nasîha*, 10/94.

¹⁰⁴ Bkz İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁰⁵ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *es-Subhatü'l-Kâine*, 19/205; *el-Ğâye ve'n-Nasîha*, 10/95.

kirlettiklerini, Kur'an Mushafları üzerine küçük abdestlerini bozduklarını zikreder. el-Antâki'nin bildirdiğine göre aynı dönemde Dürziler, Kur'an yerine ikame ettikleri ve *ed-Düstûr* olarak isimlendirdikleri bir kitapla amel etmeye başlamış, kendi inançlarına muhalefet edenlere zarar vermiş, güçlerini arttırmış ve kendilerinden birine karşı yapılan herhangi olumsuz bir müdahale karşısında el-Hâkim'in idarecilerini kışkırtarak kendileri için bir koruma sağlamışlardır.¹⁰⁶

el-Antaki'nin bu ifadeleri, erken dönem Dürzi akidesinde meydana gelen değişimleri anlatması açısından önemlidir. Nitekim *Resailü'l-Hikme* metinlerinde başta Ulu'l-Azm peygamberler olmak üzere Kur'an-ı Kerim'de adı geçen pek çok Peygamber zemmedilmiş natıklar olarak isimlendirilerek şerrin kaynağı olarak nitelendirilen ez-Zıddu'r-Ruhani'nin kendi dönemlerindeki temsilcileri olarak kabul edilmekte, ikame ettikleri şeriatler ise zemmedilmiş şeriatler olarak isimlendirilmektedir. Hz. Ali ise zemmedilmiş natık Peygamber olarak vasıflandırılan Hz. Muhammed dönemindeki zemmedilmiş esas olarak isimlendirilerek takbih edilmektedir.¹⁰⁷ Tarihçinin zikrettiği *ed-Düstur* isimli eser ise muhtemelen daha sonraları *Resailü'l-Hikme* olarak isimlendirilecek olan Dürzi kutsal metinlerinin tekmül etmeden önceki haline verilen bir isimdir. Yine el-Antaki'nin, Mescid-i Reydan baskını sonrasında Dürzilerin mescitlere, mihraplara ve Kur'an Mushaflarına karşı gösterdikleri çirkin davranışların, risalelerde yer alan yeni akidenin gelmesiyle birlikte Muhammedi şeriatın ilga edildiğine yönelik inancın bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.¹⁰⁸

el-Antaki'nin verdiği bilgiler bir diğer yönüyle erken dönem Dürzi akidesinin İsmaili akideye yakınlığını göstermesi açısından da önemlidir. İsmaili düşüncede insanlık tarihi yedi devire ayrılmakta ve bu devirlerin altısının imamı olarak da Ulu'l-Azm Peygamberler

¹⁰⁶ Bkz. el-Antâki, *a.g.e.*, s. 344.

¹⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz. Şenzeybek, *a.g.e.*, s. 313-323.

¹⁰⁸ Detaylı bilgi için bkz. Şenzeybek, *a.g.e.*, s. 323-330.

gösterilmektedir. Yeni akidenin açık davete başladığı dönemdeki temel akidesinin el-Hakim'in uluhiyeti iddiası olduğu göz önüne alındığında, erken dönem Dürzilerinin Ulu'l-Azm Peygamberlerde tecelli eden Tanrı'nın son olarak el-Hakim bi-Emrillah suretinde tecelli ettiği inancına sahip olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Dolayısıyla 409/1019 senesinden önceki Dürzi akidesinin, İsmaili akidede ilahlaştırılmayan Peygamberlerin Tanrı'nın tecelli suretleri olarak kabul edilmesiyle İsmailiyye'den farklılaştığı görülmektedir. Bu durumun Mescid-i Reydan saldırısından sonra değişmiştir.

Hamza b. Ali, Mescid-i Reydan saldırısından sonra ilk gaybetine girer. Buradaki gaybet gözlerden uzak olarak, bir diğer ifadeyle gizlilik içerisinde faaliyetlerini sürdürmek anlamındadır. 409/1018 yılı boyunca devam eden bu gaybette Hamza b. Ali, ed-Derezi ile aralarında gerçekleşen liderlik mücadelesi sebebiyle fırka içerisinde meydana gelen parçalanmayı sona erdirmeyi amaçlayan faaliyetlerde bulunmuştur. Dolayısıyla açık davet dönemi geçici olarak sonlandırılmış, davetin ilk yıllarında olduğu gibi faaliyetler gizlilik içerisinde sürdürülmüştür. Bu duraksama sebebiyle 409/1018 senesi "Hamza Seneleri"¹⁰⁹ adı verilen Dürzi tarih sistematüğinden çıkarılmıştır. Dolayısıyla Hamza Senelerinin birinci senesi h. 408 iken ikinci yılı 410, üçüncü yılı 411... olarak devam etmektedir.

410/1019-1020 yılında girdiği ilk gaybetten çıkan Hamza b. Ali'nin son gaybetine girdiği 411/1021 yılına kadar olan bir yıllık süre zarfında ortaya koyduğu faaliyetler hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır. İbn Zafir'in verdiği bilgilere göre, Hamza b. Ali yeniden Mescid-i Reydan'a yerleşmiş, halife bu cihete geldiği zaman Mescidden çıkarak el-Halife'yi münferid kılan ifadeler kullanıyor, halife de bineğini durdurarak onunla fikir teatisinde bulunuyordu. Yine İbn Zafir, Hamza b. Ali'nin halifeye askerlerin bir kısmının

¹⁰⁹ Hamza Seneleri: Fırkanın görüşlerinin açık ilan edildiği 408 senesi ile başlayan tarih sistemidir. Bu sistemde hicri 408 yılı 1. Hamza senesi iken H. 410 yılı 2. Hamza senesi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla 409 yılı davetin duraksaması gerekçe gösterilerek bu tarih sisteminde yok kabul edilmektedir. Bkz. Şenzeybek, *a.g.e.*, s. 129.

kendisini ölümle tehdit ettiğini ve onların kendisini el-Ahram gibi öldürmelerinden endişe ettiğini bildirmiş; buna karşılık el-Hakim ona pek çok silah göndermiş ve Hamza bu silahları adamlarına dağıtarak kendisini korumuştur.¹¹⁰ Tarihçinin verdiği bu bilgiler Hamza'nın halife ile sıkı ilişkilerini arttırarak devam ettirdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Hamza b. Ali, el-Hakim bi-Emrillah'ın ortadan kaybolduğu tarih olan 27 Şevval 411/13 Şubat 1021 tarihinden birkaç ay sonra ikinci ve son gaybetine girer. Hamza b. Ali'nin gaybete girmek için el-Hâkim bi-Emrillah'ın ortadan kaybolmasından birkaç ay sonrasını beklemesinin sebebi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte el-Hâkim'in gaybetinden sonra Hamza b. Ali tarafından yazılan *el-İzâr ve'l-İnzâr*¹¹¹ ve *Risâletü'l-Ğaybe*¹¹² isimli risalelerin içeriği göz önünde bulundurularak bir tahminde bulunmak mümkündür. Bize göre gaybetin birkaç ay gecikmesinin en önemli sebebi, Hamza b. Ali'nin, el-Hâkim bi-Emrillah'ın kendileri tarafından beklenmeyen ölümü neticesinde firkada meydana gelmesi muhtemel çözümleri önlemek istemesidir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz risalelerin ana teması bu yöndeki uyarıları içermektedir. Hamza, el-Hâkim'in gaybetiyle sarsıntıya uğrayan davet mensuplarını kendisinin de gaybetine hazırladıktan sonra gözlerden kaybolmuştur. Gaybetin el-Hakim'in ortadan kaybolmasından birkaç ay sonra gerçekleşmesinin bir diğer sebebi ise Hamza b. Ali'nin yeni halifenin kendilerine karşı takınacağı tavrı görmek istemesidir.

Hamza b. Ali'nin bu ikinci ve son gaybetinden sonra gizlendiği yer hakkında kaynaklarda çelişkili bilgiler verilmektedir. ez-Zirikli, Hamza'nın kendisine tâbi olanlardan bazılarıyla beraber Şam'a gittiğini ve onlardan çoğunun Suriye'deki, sonradan "Cebelü'd-Dürüz" diye adlandırılan bölgeye yerleştiğini bildirir.¹¹³ Dürzi yazarlardan

¹¹⁰ Bkz İbn Zâfir, *a.g.e.*, s. 52.

¹¹¹ Resâilü'l-Hikme, *el-İzâr ve'l-İnzâr*, 34/246-249.

¹¹² Resâilü'l-Hikme, *Risâletü'l-Ğaybe*, 35/250-256.

¹¹³ Bkz. ez-Zirikli, *a.g.e.*, 2/278.

Abu İzzeddin ise Hamza'nın Mısır'ı terk etmediği, sadece Muktenâ Bahauddin'in bildiği bir yerde gizlendiği görüşündedir.¹¹⁴

Hamza b. Ali'nin ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Kemal Canbolat tarafından, *Resâilü'l-Hikme*'de yer almayan Hikmet metinlerinden bazılarının toplatıldığı *Mushafü'd-Duruz* isimli eserin *Sicillü Serâiri'l-Evvel ve'l-Ahir* adlı dördüncü cildin girişinde yer alan ifadelerden, Hamza b. Ali'nin 438/1046 senesinde hayatta olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Tarihçi el-Antaki ise Hamza b. Ali'nin, el-Hakim bi-Emrillah'ın ortadan kaybolmasından sonra kaçtığı ancak kısa sürede yakalanarak öldürüldüğünü bildirir.¹¹⁶ Bu bilgiye göre Hamza'nın ölüm tarihi 411/1021 senesidir. Zirikli ise Hamza b. Ali'nin ölüm tarihini 433/1041 olarak bildirir ancak herhangi bir kaynak zikretmez.¹¹⁷

Hamza b. Ali'nin gaybete girdiği 411/1021 senesine kadar olan süreçte Dürzi davetinin geniş sayılabilecek bir alanda yayıldığı görülmektedir. Bu alanların tespiti için *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde Hamza b. Ali tarafından yazılan risaleler üzerine yaptığımız incelemelerde, davetin Mısır'ın farklı bölgeleri¹¹⁸ ile Güney Suriye ve çevresinde¹¹⁹ yaygın olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

b) el-Hakim bi-Emrillah'ın Ölümü Sonrası Dürzilik

el-Hakim bi-Emrillah'ın 27 Şevval 411/13 Şubat 1021 senesinde ortadan kaybolmasından sonra oğlu Ali, "ez-Zâhir li-İ'zazi Dinillah" (411-427/1021-1036) lakabıyla hilafet makamına getirildi. Yeni halifenin tahta geçmesiyle birlikte naibelik makamına getirilen Sit-

¹¹⁴ Bkz. Abû İzzeddin, *a.g.e.*, s. 106.

¹¹⁵ Bkz. Sicillü Serâiri'l-Evvel ve'l-Âhir ve'z-Zâhir ve'l-Bâtın ve'l-Hak ve'n-Nûr ve'l-Arz ve's-Sema' ve Meâlimi'l-Ekvâr ve'l-Edvâr ve Enbâi'l-Edvâr ve Tehalici'l-Ekvâr, s. 2.

¹¹⁶ Bkz. el-Antâki, *a.g.e.*, s. 372.

¹¹⁷ Bkz. ez-Zirikli, *a.g.e.*, 2/278.

¹¹⁸ Bkz. Resâilü'l-Hikme, Risâletü'l-İnsinâ, 24/219-220; Mükâtebe ilâ Ehli'l-Küdyeti'l-Beyzâ, 23/217.

¹¹⁹ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *es-Subhatü'l-Kâine*, 19/203.

tü'l-Mülk saraydaki etkinliğini güçlendirdi ve başta İbn Devvas olmak üzere yönetimde etkili olabilecek güç odaklarını teker teker ortadan kaldırdı.

Ali ez-Zâhir tahta oturduktan kısa bir süre sonra Muvahhidlere karşı baskı uygulamaya başlar. Enver Yasin'e göre ez-Zâhir'in bu tutumunun sebebi, Muvahhidlerin onu imam olarak kabul etmemeleridir. Dürzî inancına göre Fâtımî imametini, H. 408 senesinin Muharrem ayının başlarında imametini Hamza b. Ali'ye devreden ve onu İmamü'z-Zaman olarak lakaplandıran el-Hâkim bi-Emrillah ile sona ermiştir. Dürzîlerin bu inançlarının farkında olan halife ez-Zâhir, onları kendisine düşman ilan etti ve kılıçla onları yola getirmek istedi.¹²⁰ Bize göre bu tespit hatalıdır. Öncelikle Hamza b. Ali'nin İmam ilan edilmesi akidevi bir husustur ve devlet yönetimiyle ilgisi yoktur. Eğer tersi olsaydı el-Hakim bi-Emrillah'ın onu veliahtı olarak ilan etmesi gerekirdi. Nitekim el-Hakim Rabiulevvel 404/Eylül 1013 tarihinde Abdurrahim b. İlyas'ı oğlu yerine veliaht ilan etmişti.¹²¹

Kanaatimize göre bu durumun asıl sebebi Sittü'l-Mülk'ün yeni halife üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Muhtemeldir ki kardeşi el-Hakim'in kendisine baskı uyguladığı dönemde Dürzî topluluğunun halifenin yanında yer alması Sittü'l-Mülk'ün bu zümreye karşı nefret duyguları beslemesine sebep olmuştur. Bu sebeple yeni halife olan yeğeni Ali ez-Zahir'i Hamza b. Ali liderliğindeki fırkaya karşı baskıcı politikalar uygulamaya yönlendirmiştir. Esasen Hamza b. Ali'nin Kahire'yi el-Hakim'in ortadan kaybolmasından birkaç ay sonra terk etmesi de bunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira Hamza b. Ali yeni halifenin kendilerine karşı tutumunu görmek gayesiyle birkaç ay Kahire'de kalmış, ancak Ali ez-Zahir'in kendilerine baskı uygulayacağını görünce gaybete girmiştir.

¹²⁰ Bkz. Yasin v.d., *a.g.e.*, s. 190.

¹²¹ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 306; el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, 2/104; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/192-193. Abdurrahim b. İlyas'ın sonuyla ilgili olarak bkz. İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, 4/194.

Hamza b. Ali, gaybete girmeden kısa bir süre önce yayınladığı *Taklîdü'l-Muktenâ* isimli risaleyle, Muktenâ Bahauddîn'in yeni davetin inanç sistemindeki yerini ve konumunu bildirir. Buna göre Muktenâ Bahauddîn, "nefsani hudûdun dördüncüsü, ruhanî hudûdun et-Tâli'si"¹²² makamına getirilir. Bu risalede Hamza b. Ali, Muktenâ Bahâuddîn'e daveti kabul edenlerden mîsâk almaya devam etmesini, Muvahhidlere şefkat ve sevgiyle muamele etmesini, Sefiru'l-Kudre (Muhammed b. Vehb el-Kuraşi) tarafından kendisine gelen mîsâk ve risaleleri çoğaltmasını vasiyet eder.¹²³ Bir başka ifadeyle Hamza b. Ali kendisinin gaybete girmesinden sonra fırkanın sorumluluğunu Muktenâ Bahauddîn'e verir.

Ancak ez-Zâhir'in Dürzîlere karşı baskıları artınca davet mensuplarının çoğu Lübnan'daki Vadi't-Teym (Şûf)'e kaçarlar.¹²⁴ *Muhtasarü'l-Beyân*'da açıklandığına göre ez-Zâhir'in Dürzîler üzerindeki bu baskısı altı seneden biraz fazla devam etmiştir.¹²⁵ 411/1021 senesinden 417/1027 yılına kadar devam eden bu süre zarfında Dürzî daveti, tıpkı 409/1018 senesinde olduğu gibi askıda kaldı. Bahâuddîn bu süre içerisinde davetle ilgili herhangi bir faaliyette bulunmadı. 417/1027 senesine gelindiğinde Muktenâ Bahauddîn, Hamza b. Ali'den risale yazımına başlamasını ve açık bir şekilde daveti yaymasını telkin eden bir mektup aldı. Bunun üzerine 418/1028 senesinin başlarında Bahauddîn, farklı bölgelerde bulunan Dürzî toplulukları ile kendisi arasında bağ oluşturacak ve buldukları topraklarda fırkanın inançlarını yayacak görevliler atamaya başlar ve bu amaçla taklid (atama) risaleleri gönderir.¹²⁶ İlk

¹²² Resâilü'l-Hikme, *Taklîdü'l-Muktenâ*, 22/214.

¹²³ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *Taklîdü'l-Muktenâ*, 22/217.

¹²⁴ Bkz. Bedevî, Abdurrahmân, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973, 2/ 627.

¹²⁵ Bkz. Yasin v.d., *a.g.e.*, s. 191'

¹²⁶ Bkz. Resâilü'l-Hikme, *Taklîdü Lâhik*, 45/345-348; *Taklîdü Sükeyn*, 46/349-353; *Taklîdü's-Şeyh Ebi'l-Ketâib*, 47/354-356; *Taklîdü'l-Emir zi'l-Mehâmid Kefilü'l-Muvahhidin Ebi'l-Fevâris Mi'dâd b. Yusuf es-Sâkin bi-Filecceyn* (*Taklîdü'l-Emir zi'l-Mehâmid*), 48/357-360; *Taklîdü Benî Cerrâh*, 49/361-364. Resâilü'l-Hikme metinleri içerisinde yer alan bu tür risaleler hakkında

dönem Dürzi kaynaklarında verilen bilgilerden anlaşıldığına göre Muktena Bahauddin bu faaliyetlerini Filistin'in Remle bölgesi¹²⁷, Mısır'ın İskenderiye¹²⁸ şehri gibi farklı yerlerde sürdürür.

Ancak ilerleyen süreçte Bahauddin'in atadığı Sükeyn, Lahik, gibi bir kısım dai fırkadan irtidat ederler. Bu sorun o kadar büyümüştür ki Resailü'l-Hikme metinleri içerisinde Muktena tarafından yazılan risalelerin önemli bir bölümünü kınama¹²⁹ ve davetten irtidat edenlerin iddialarına cevap¹³⁰ mahiyetinde kaleme alınmış risaleler oluşturmaktadır.

Dürzi yazarlardan Makarem'in, on yedinci yüzyılda yaşamış olan Dürzi tarihçi el-Eşrefani'den naklettiği rivayetler davetin bundan sonraki gelişimini oldukça farklı bir noktaya taşımaktadır. Yazara göre Muktenâ Bahauddin tarih kitaplarında Ali b. Ahmed b. ed-Dayf veya kısaca Ali b. ed-Dayf ismiyle zikredilmektedir.¹³¹ Bahauddin 426/1034 senesine kadar açık daveti devam ettirir. 426/1034 senesinde mürted dailerden biri olan Mus'ab et-Teymi, muhtemelen diğer mürted dailer Lahik ve Sükeyn ile birlikte, Bahauddin liderliğinde devam eden Hamza b. Ali davetini ortadan kaldırmanın tek

detaylı bilgi için bkz. Şenzyebek, Aytekin, "Dürzi Kutsal Metinleri, Resailü'l-Hikme", Marife, yıl. 10, sy. 2, Güz 2010, s. 143-147.

¹²⁷ Bkz. Kitâbü'l-Hind, Risâletü'l-el-Hâkimir-Raşid Câtâ b. Sûmâr Râcabâl ile Şeyhi'l-Muktenâ el-Vakûr Ebi'l-Hasen, s. 87.

¹²⁸ Bkz. Resâilü'l-Hikme, Tevbihu'l-Hâibi'l-'Aciz Sükeyn (Tevbihu Sükeyn), 78/707; Menşûru Remz li-Ebi'l-Hayr Selâme, 101/799.

¹²⁹ Bkz. Resâilü'l-Hikme, er-Risâletü'l-Mevsûme bi'l-Hakâik ve'l-İnzâr ve't-Te'dîb li Cemî'i'l-Halâik (el-Mevsûme bi'l-Hakâik), 57/442-452; el-Kâsî'a, 64/492-499; er-Risâletü'l-Mevsûme bi Temyîzi'l-Muvahhidîn et-Ta'î'n, min Hizbi'l-Usâti'l-Fesakati'n-Nakisîn (Temyîzü'l-Muvahhidîn), 66/508-525; Tevbihu İbni'l-Berberiyye, 76/687-696; Tevbihu Lâhik, 77/697-704; Tevbihu Sükeyn, 78/705-719; Tevbihu İbn Ebi'l-Husayye, 79/720-727; Tevbihu Hasan b. Mu'allâ, 81/735-737; Tevbihu'l-Hâib Muhallâ (Tevbihu Muhallâ), 82/738-743; Menşûru Ebî Ali, 100/796-798.

¹³⁰ Bkz. Resâilü'l-Hikme, er-Risâletü'l-Vâsile ile'l-Cebeli'l-Envâr, 109/833-836; Risâletü'l-Benâti'l-Kebîra (el-Benâtü'l-Kebîra), 83/744-748; Risâletü'l-Benâti's-Sağîra (el-Benâtü's-Sağîra), 84/749-751; Mükâtebetü'ş-Şeyh Ebi'l-Me'âlî, 110/837-840; er-Risâletü'l-Mevsûme bi't-Takrî' ve'l-Beyân ve İkâmetü'l-Hucce li Veliyyi'z-Zemân ve İzâhü'l-Muhacce limen Efâe ile't-Tevhid ve'l-İmân (et-Takrî' ve'l-Beyân), 62/480-485;

¹³¹ Bkz. Makarem, *a.g.e.*, s. 26.

yolunun halife ez-Zâhir'i bunlara karşı kışkırtmak olduğuna karar verir. Mus'ab et-Teymi, bu maksatla Muktenâ Bahauddin ve tabilerinin faaliyetleri hakkında hazırladığı bir raporu halifeye sunar. Bunun ardından ez-Zâhir, Muktenâ'nın Kahire'de faaliyet gösteren dailerini tutuklatmaya başlar. Halife'nin Kahire'de başlayan bu baskısının bütün ülkedeki taraftarlarına yönelmesinden korkan Muktenâ, açık daveti durdurarak faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettirir.¹³² 427/1035 senesi Şaban ayı ortalarında ez-Zâhir vefat edince Dürzilerin üzerindeki baskı da azalır. Bununla birlikte Muktenâ, daveti bir müddet daha gizli bir şekilde yürütmeye devam eder. 429/1037 senesi başlarında yeni halife el-Mustansır'ın desteğini kazanan Bahauddin saray derslerinin baş hocalığına ve kanun yorumlayıcılarının başkanlığına atanır. Ancak bu konumu elde etmesine rağmen mürted dai Mus'ab et-Teymi, Muktenâ ile uğraşmaya, ona iftiralar atmaya ve komplolar hazırlamaya devam etmiş, bu sebeple de yeni halife tarafından tutuklatılmıştır. Mus'ab b. et-Teymi tehlikesi ortadan kalkınca Muktenâ Bahauddin daveti açık olarak yaymaya yeniden başlamıştır.¹³³

Makarem'in naklettiği bu rivayetlerde ileri sürülen Bahauddin'in 426/1034 senesinde açık daveti bırakarak 429/1037 yılına kadar sürecek gizli davet yöntemini benimsediği tespiti kabul edilebilir niteliktedir. Çünkü *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde, tıpkı 409/1019 senesinde olduğu gibi, 427-428 yılları arasında yazılmış herhangi bir risale metni bulunmamaktadır.

Bununla birlikte yazar tarafından ileri sürülen Muktenâ Bahauddin'in tarih kitaplarında Ali b. Ahmed b. ed-Dayf ismiyle zikredildiği iddiası hatalı görünmektedir. el-Antaki'nin verdiği bilgilere göre Ali b. Ahmed ed-Dayf, önce el-Hâkim bi-Emrillah tarafından Kuzey Suriye'de bulunan Efemya şehrinin valisi olarak atanır. 406/1015 senesinde ise Haleb'i fethetmek üzere görevlendirilir ve Hamdanilerden Haleb'i alır. Bu sebeple el-Hâkim bi-Emrillah tarafından "Sedi-

¹³² Bkz. Makarem, *a.g.e.*, s. 37-38; Betts, *a.g.m.*, s. 388.

¹³³ Bkz. Makarem, *a.g.e.*, s. 38.

dü'd-Devle" olarak isimlendirilir.¹³⁴ Ali ez-Zahir dönemine gelindiğinde, bu şahıs 413/1022 senesinde Şam valisi; 415/1024 yılında da Filistin sorumlusu olarak görevlendirilmiştir.¹³⁵ Dürzi yazar, Mescid-i Reydan baskınında Hamza b. Ali ile birlikte bulunan az sayıdaki kişilerden birinin de Bahauddin olduğunu bildirmektedir.¹³⁶ Bu noktada devlette üst düzey görevler alan ve bu sebeple tanınmış bir sima olan Bahauddin'in (Ali b. Ed-Dayf), baskın esnasında mescitte bulunması dolayısıyla gerek halk ve gerekse Fatimi Devleti tarafından Hamza b. Ali taraftarı olduğunun bilinmemesi mümkün görülmemektedir. Buna rağmen fırkaya karşı düşmanca bir tutum sergileyen ve bu sebeple pek çok fırka mensubunun ve dailerinin Kahire'yi terk etmek zorunda kaldığı Ali ez-Zahir'in, Ali b. ed-Dayf olduğu iddia edilen Muktena Bahauddin'i vali olarak ataması kabul edilir nitelikte değildir. Yine on yedinci yüzyıl Dürzi tarihçilerinden Muhammed Malik el-Eşrefani tarafından nakledilen bu rivayetin, *Resailü'l-Hikme*'nin de içerisinde bulunduğu ilk dönem Dürzi literatüründe yer almaması Bahauddin'in, Ali b. ed-Dayf ile aynı kişi olmadığının bir diğer göstergesidir.

Aynı şekilde yazarın, 429/1037 senesi başlarında Bahauddin'in saray derslerinin baş hocalığına ve kanun yorumlayıcılarının başkanlığına atandığı yönünde Eşrefani'den naklettiği rivayet de ilk dönem kaynaklarında yer almamaktadır. Buna ek olarak *Resailü'l-Hikme* içerisinde Bahauddin tarafından kaleme alınan ve 429/1037 sonrası tarihlendirilmiş risalelerinin önemli bir kısmının tevbih (kınama) risalelerinden oluşması, diğer risalelerinde ise bezginlik ve yılgınlık ortaya koyan bir üslup kullanması, onun sarayda böyle üst düzey bir yetkiye sahip olmadığını işaretleri olarak kabul edilebilir.

Bahauddin'in açık daveti yeniden başlattığı 429/1037 senesinden sonra kaleme aldığı risalelerin daha çok Kur'an ayetlerinin ba-

¹³⁴ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 323-326.

¹³⁵ Bkz. el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 378, 390-391.

¹³⁶ Bkz. Makarem, *a.g.e.*, s. 21; Yasin v.d., *a.g.e.*, s. 176

tını yorumu¹³⁷, Dürzi akidesinin temel inançlarını açıklamak¹³⁸, fırka mensuplarının akidelerine daha sıkı sarılmaları hususunda nasihat ve uyarılarda bulunmak¹³⁹ gibi konuları ele aldığı görülmektedir. Risalelerin ele aldığı bu konular Muktena Bahauddin'in 429/1037 sonrası dönemde daha çok fırka mensuplarının inançlarını sağlamlaştırmak, davetin organizasyon işlerine daha sıkı sarılmalarını temin etmek ve özellikle de başta Sünnilik olmak üzere diğer İslam fırkalarına kaymalarını önlemek için çaba sarf ettiğini göstermektedir.

Resailü'l-Hikme metinleri içerisinde Muktena Bahauddin tarafından yazılmış 434/1043 tarihli üç risale¹⁴⁰ bulunmaktadır. Bu risalelerin ana temasını davetten irtidat edenlerin çokluğundan ve bunların faaliyetlerinden duyulan büyük kaygı, yılgınlık ve umutsuzluk oluşturmaktadır. Özellikle davetten irtidat edenlerden duyulan kaygı o kadar derin hissedilmektedir ki bütün *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde yalnızca bu tarihte yazılan *Mükâtebetü's-Şeyh Ebi'l-Me'âlî* risalesinde Bahauddin, Nevasıb'tan (Sünnilerden) çok mürtetlerden korktuğunu açıklamaktadır.¹⁴¹

Bahauddin 434/1043 senesinde yazdığı ve *Resailü'l-Hikme* metinlerinin son risalesi olan *Menşûru'l-Ğaybe*'yi yayınladıktan sonra gaybete girmiştir.¹⁴² Bu tarihten sonra Dürzilik içe kapalı bir fırka olarak varlığını devam ettirmiş, bünyesine kimseyi kabul etmeyen, ayrılmak isteyenlere de müsaade etmeyen bir yapıya bürünmüştür

Muktena'nın Dürzi daveti üzerinde iki önemli tesiri olmuştur:

¹³⁷ Bkz. *Resailü'l-Hikme, Risâleti't-Tebyîn ve'l-İstidrâk*, 71/608-622.

¹³⁸ Bkz. *Resailü'l-Hikme, İzâhu't-Tevhîd*, 74/651-677.

¹³⁹ Bkz. *Resailü'l-Hikme, el-Mevsûme bi'l-Mev'îza*, 87/762-764; *Risâletü Cebeli's-Sümmâk*, 98/791-792; *Menşûr ilâ Âl-i Abdillâh ve Âl-i Süleyman*, 99/793/795.

¹⁴⁰ Bu risaleler şunlardır: *Resailü'l-Hikme, er-Risâletü'l-Vâsile ile'l-Cebeli'l-Envâr*, 109/833-836; *Mükâtebetü's-Şeyh Ebi'l-Me'âlî*, 110/837-840; *Menşûru'l-Ğaybe*, 111/841-843.

¹⁴¹ Bkz. *Resailü'l-Hikme, Mükâtebetü's-Şeyh Ebi'l-Me'âlî*, 110/837-840.

¹⁴² Bkz. *Resailü'l-Hikme, Menşûru'l-Ğaybe*, 111/841-843.

1- *Resailü'l-Hikme* metinleri içerisinde Hamza b. Ali ve İsmail et-Temimi tarafından ortaya konulan temel akidevi konular, Bahauddin tarafından diğer dinlerin kutsal metinlerinden yapılan alıntılar ve felsefe ile geliştirilmiş ve bir üst düzeye taşınmıştır. Muktena tarafından yazılan risalelerde felsefi bir üslubun kullanıldığı ve başta Hıristiyanlık olmak üzere Yahudilik, İslam ve dünyanın diğer bölgelerindeki din ve kültürler hakkında detaylı bir bilgi birikimine sahip olduğu görülmektedir. Muktena, yazılarında Hamza b. Ali tarafından sığ bir şekilde ortaya konulan temel akidevi hususları geniş bilgi birikimiyle detaylandırmıştır. Bu noktadan hareketle, fırkanın ilk müessisi Hamza b. Ali olmasına rağmen Dürzi akidesinin asıl müessisinin Muktena Bahauddin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

2- Bahauddin döneminde Dürzilik en geniş sınırlarına kavuşmuştur. Bahauddin'in yazdığı risalelerden hareketle Dürziliğin yayıldığı bölgeleri şu şekilde sıralayabiliriz: Suriye'nin tamamı¹⁴³, Filistin, özellikle de Remle ve civarı¹⁴⁴, Lübnan¹⁴⁵, Yemen¹⁴⁶, Karmatilerin yoğun olduğu Ahsa¹⁴⁷, Fars ve Irak¹⁴⁸. Bütün bu bölgeler yanında Bahauddin'in faaliyet bölgelerinden en önemlisi Hindistan'ın Multan bölgesi olmuştur. *Resâilü'l-Hikme* mecmuası içerisinde yer almayan ve Muktenâ ile Hindistan'daki Dürzî toplumun lideri Cata b. Sumara Racabal arasındaki yazışmaları içeren *Kitâbü'l-Hind* isimli eserde yapılan açıklamalarda, Dürzi davetinin bu bölgede 400/1010 tarihinden itibaren başladığı anlaşılmakta-

¹⁴³ Bkz. *Resâilü'l-Hikme*, *el-Mevsûme bi'l-Hakâik*, 57/442; *Taklîdü Sükeyn*, 46/350.

¹⁴⁴ Bkz. Bkz. *Resâilü'l-Hikme*, *Taklîdü Benî Cerrâh*, 49/361-364.

¹⁴⁵ Bkz. *Resâilü'l-Hikme*, *Taklîdü'l-Emîr zi'l-Mehâmid*, 48/357-360; *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'l-Cümeyhiriyye* (*el-Cümeyhiriyye*), 50/365-371.

¹⁴⁶ Bkz. *Resâilü'l-Hikme*, *Risâletü'l-Yemen ve Hidâyetü'n-Nüfûsi't-Tâhira ve Lemmü's-Şeml ve Cem'u's-Şetât* (*Risâletü'l-Yemen*), 60/468-473.

¹⁴⁷ Bkz. *Resâilü'l-Hikme*, *es-Sefer ile's-Sâde*, 68/538-551; *Cevâbü Kitâbi's-Sâde*, 91/772-774.

¹⁴⁸ Bkz. *Resâilü'l-Hikme*, *Cevâbü Kitâbi's-Sâde*, 91/772; *el-Mevsûmetü bi Risâleti'l-İkâz ve'l-Bişâre li Ehli'l-Ğafle ve Âli'l-Hakki ve't-Tahâre* (*el-İkâz ve'l-Bişâra*), 56/435/441.

dır.149 Gazneli Mahmut'un bölgedeki İsmaililere uyguladığı politikalar neticesinde Kahire ile bağlantıları kesilen İsmaililer arasında Dürzi daveti taraftar kazanmaya başlamıştır.150 Gazneli Mahmut'un M. 1030 yılındaki ölümünden sonra Bahauddin'in özellikle 425/1033 ile 430/1038 tarihleri arasında fırkanın bu bölgedeki faaliyetlerini en üst düzeyde sürdürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁵¹

SONUÇ

Araştırmamız sonucunda Dürziliğin ortaya çıkışında iki önemli etkenin öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki VI. Fatımi Halifesi el-Hakim bi-Emrillah'ın kişilik özellikleri, diğeri ise batını tevile yabancı olmayan toplumdur. el-Hakim bi-Emrillah'ın kişilik özellikleriyle ilgili olarak gerek ilk dönem ve gerekse diğer kaynaklardaki rivayetlerden hareketle yorum yapan modern dönem araştırmacıları onun melankoli, manik depresif, sadizm gibi psikolojik rahatsızlıklara sahip olduğu tespitinde bulunmaktadırlar. Hamza b. Ali, Neştekin ed-Derezi gibi Dürziliğin kurucu liderlerinin halifenin bu rahatsızlıklarından istifade ederek onu Tanrı'nın tecelli makamına yükselten akideyi ileri sürmeleri ve bu yolla hilafet makamının getirdiği menfaatlerden istifade etmeleri muhtemeldir.

İlk Dürzi dailer tarafından propagandası yapılan bu akidenin daha çok İsmaili akideyi benimseyen Tenuhiler gibi kabileler ile Hintli İsmaililer gibi topluluklar tarafından benimsendiği görülmektedir. Bu durum esasen Dürzi akidesinin batını te'vile dayandırılmasının ve ilk gizli davet döneminde on altı bin kişi tarafından kabul edilmesinin açıklaması mahiyetindedir. Nitekim ilk Dürzi dailer hem psikolojik sorunları olan halifenin desteğini kazanmak hem de içerisinden çıktığı batını yoruma yabancı olmayan toplum nezdinde kısa

¹⁴⁹ Bkz. Kitâbü'l-Hind, Risâletü İlcâmi'l-Câhidine'l-Mu'terizine ala'z-Zâhidine min zevi'l-Mücâhedeti'l-Muvahhidin, s. 164;

¹⁵⁰ Bkz. Daftary, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁵¹ Bkz. Kitâbü'l-Hind, *Risâletü'l-Hindi'l-Ûlâ*, s. 5.

sürede taraftar kazanabilmek için batını yoruma dayalı bir akide geliştirmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır.

Dürzilik oldukça sancılı bir teşekkül süreci geçirmiştir. Özellikle açık davet döneminin başlatılması hususunda, Neştekin ed-Derezi ile Hamza b. Ali arasında ortaya çıkan mücadele yeni teşekkül etmekte olan fırka mensuplarının ve dailerinin ikiye bölünmesine sebep olmuş ve bu mücadelenin etkileri Bahauddin'in gaybete girmesine kadar hissedilmiştir. Neştekin ile Hamza arasındaki bu çatışmanın yeni davetin liderliği meselesi üzerinden yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Fırkanın teşekkül sürecinin en sancılı dönemi, Hamza b. Ali'nin gaybete girmesinden sonra Dürzi toplumunun liderliğini üstlenen Muktena Bahauddin dönemidir. Bahauddin bir taraftan fırka mensuplarına karşı kıtallere varan baskıcı politikalar izleyen Ali ez-Zahir yönetimiyle mücadele ederken diğer taraftan Hamza döneminden itibaren meydana gelen iç bölünmelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, ilk olarak Hamza b. Ali tarafından tesis edilen Dürzi inançlarının entelektüel bir kişilik olan Bahauddin'in yazdığı risalelerle yeni bir boyut kazandığını vurgulamamız gerekir.

Araştırmamızda tespit ettiğimiz önemli hususlardan biri de Dürzi akidesinin, 409/1018 yılında meydana gelen Mescid-i Reydan olayından sonra değişerek günümüzdeki halini almasıdır. Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Dürzilik, İsmaili tabanda taraftar kazanabilmek gayesiyle Ulu'l-Azm Peygamberler ile Hz. Ali'yi kutsallaştırmıştır. Ancak Mescid-i Reydan'da Hamza b. Ali'ye yapılan saldırının ardından Dürzi akidesi tam aksi yönde değişerek Ulu'l-Azm Peygamberleri ve Hz. Ali'yi zemmedilmiş natık ve esas olarak kabul etmiş ve böylece akide açısından İsmaililikten bağımsızlığı ortaya koymuştur. Yine günümüzde Dürzi akidesini içerisinde barındıran ve fırkanın kutsal metinleri olarak kabul edilen *Resailü'l-Hikme*'nin ilk dönemlerde *ed-Düstur* olarak isimlendirilmesi de dikkat çekici bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945.
- Abû Izzeddin, Nejla M., *The Druzes A New Study of Their History, Faith and Society*, Leiden 1984.
- el-Antâkî, Yahya b. Said b. Yahya, *Târîhu'l-Antâkî el-Ma'rûf bi-Silati Târîhi Ütîhâ*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî, Trablus 1990.
- Bedevî, Abdurrahmân, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973.
- Betts, Robert Brenton, *The Druze*, New Haven 1988.
- Canard, M., "Al- Hâkim bi-Amr Allah", *El*, Leiden 1986, 3/76-154.
- Daftary, Farhad, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992.
- Dannâvî, Muhammed Ali, *Tarihu Lübnana ve'l-Mintika*, Dâru'l-Eyman 1985
- De Sacy, Silvestre, *Exposé De La Religion Des Druzes*, Paris 1838.
- Ebû Türâbî, Cemil, *men Hümû'l-Muvahhidüne'd-Durûz*, Dimeşk 1998.
- el-Fevzan, Ahmed, 'Advâ alâ'l- Akîdeti'd-Dürziyye, Beyrut 1979.
- Galib, Mustafa, *el-Harekâtü'l-Bâtniyye fi'l-İslâm*, Beyrut trz.
- Graefe, E., "Hakim bi-Emrillah", *İA*, İstanbul 1987, 5-1/103-105.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Ğarb*, Kahire 1981.
- _____, *Tarihu'l-İslâm es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî*, Kahire 1962.
- el-Hatîb, Muhammed Ahmed, *el-Harekâtü'l-Bâtniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî*, Amman 1984.
- Heşşî, Selim Hasan, *Dürûzu Beyrut Târîhuhum ve Meâsîhim*, Beyrut 1985.
- el-Hımyerî, Muhammed b. Abdü'l-Mün'im, *er-Ravdu'l-Mi'tar fi Haberî'l-Aktar*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1975.
- Hitti, Philip K, *History of the Arabs from the Earliest Times to Present*, New York 1968.

- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Alp Eker v.d., İstanbul 1993.
- Hüseyin, Muhammed Kamil, *Tâifetü'd-Dürûz Târihuhâ ve Akâidühâ*, Kahire 1960.
- Ivanow, W., *Ismaili Literature a Bibliographical Survey*, Tahran 1963.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitabü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Beyrut 1971.
- İbn Hallikân, Ebu Abbas Şemseddin Ahmed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, thk: İhsan Abbas, Beyrut trz.
- İbn İyâs el-Hanefî, Muhammed b. Ahmed, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâü'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafa, Kahire 1982.
- İbn Kesîr, İmadü'd-Din Ebi'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fî't-Tarih*, Kahire 1966.
- İbn Tağrîberdî, Cemalüddin Ebi'l-Mehasin Yusuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1970.
- İbn Zâfir, Cemalü'd-Din Ali, *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkati'a*, thk. Andoria Ferre, Kahire 1972.
- İbnül-Cevzî, Ebi'l-Ferec Abdirrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdilkerim, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Beyrut 1966.
- İbnü'l-İbrî, Goregorius Ebû'l-Ferec b. Ahrun, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, Beyrut 1986.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Fellâh Abdilhayy, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut 1979.
- İbnü'l-Kalanisî, Ebu Ya'la Hamza b. Esed ed-Dimeşkî, *Zeylû Tarihi Dimeşk*, thk. H. F. Amedroz, Leiden 1908.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, şerh ve ta'lik: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987.
- Kaya, Mahmut, "Darülhikme", *DİA*, İstanbul 1993.
- el-Kirmânî, Ahmed Hamidü'd-Din, "er-Risaletü'l-Mevsûme bi-Mebâsimi'l-Beşârât", thk. Mustafa Galib, *Mecmûatü Resâili'l-Kirmanî*, Beyrut 1983.

- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1987.
- Mâcid, Abdü'l-Mün'im, *el-Hâkim bi-Emrillah el-Halîfetü'l-Müfterâ Aleyh*, Kahire 1982.
- Madelung, W., "Hamza b. Ali", *EI*, Leiden 1971, 3/154.
- Makarem, Sami Nasib, *The Druze Faith*, New York 1974.
- el-Makrîzî, Takiyyü'd-Din Ahmed b. Ali, *İtti'âzü'l-Hunefâ bi-Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fatîmiyyîne'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996.
- _____, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Kahire tsz.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- Mez, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbü'l-Hicrî ev Asri'n-Nehda fi'l-İslâm*, Arapçaya çev. Muhammed Abdülhadi Ebû Ride, Kahire 1957
- en-Neccâr, Abdullah, *Mezhebü'd-Dürüz ve't-Tevhid*, Kahire 1965.
- en-Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1992.
- Özaydın, Abdülkerim, "Bercevan", *DİA*, İstanbul 1992, 5/483.
- Patai, Rephael, "Druze", *The Encyclopedia Of Religion*, London 1987, 4/503-506.
- Resailü'l-Hikme*, Lübnan 1986.
- es-Suyûtî, Celaledin, *Hüsnü'l-Muhâdara*, Kahire 1967.
- es-Sübhânî, Cafer, *Buhûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum 1418 (1998).
- Şenzeybek, Aytekin, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, Bursa 2012.
- _____, "Dürzi Kutsal Metinleri, Resailü'l-Hikme", *Marife*, yıl. 10, sy. 2, Güz 2010, ss. 135-158.
- Talî, Emin Muhammed, *Aslü'l-Muvahhidîn ed-Dürüz ve Usûlühüm*, Beyrut 1961.
- el-Yafii, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Mirâtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yekzân fi Ma'rifeti ma Yu'teberu min Havadisi'z-Zemân*, Kahire 1993.

Yasin, Enver- es-Seyyid, Vâil- Seyfullah, Bahâuddîn, *Beyne'l-Akl ve'n-Nebiy*, Paris 1981.

Yazma, *Kitâbü'l-Hind*, tsz.

Yazma, *Sicillü Serâiri'l-Evvel ve'l-Âhir ve'z-Zâhir ve'l-Bâtın ve'l-Hak ve'n-Nûr ve'l-Arz ve's-Sema' ve Meâlimi'l-Ekvâr ve'l-Edvâr ve Enbâi'l-Edvâr ve Tehalici'l-Ekvâr*.

ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Iber fi Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1985.

_____, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut 1983.

Zehru'd-Dîn, Salih, *Târîhu'l-Müslimîne'l-Muvahhidîn ed-Dürûz*, Beyrut 1994.

Zeydan, Corci, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmi*, Beyrut 1967.

ez-Zirikli, Hayruddîn, *el-A'lâm-Kâmûsu Terâcimi'l-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arab ve'l-Müste'rabîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrut 2002.

